

VU Research Portal

Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in de zeventiende-eeuws Amsterdam

Kuijpers, Erika

published in

Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis
1997

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Kuijpers, E. (1997). Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in de zeventiende-eeuws Amsterdam. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, (4), 490-522.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Erika Kuijpers

Lezen en schrijven

Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventien-de-eeuws Amsterdam

De overgang van een overwegend orale naar een in hoge mate geletterde cultuur die in West-Europa in de Middeleeuwen inzette, wordt vaak gezien als inherent aan, of een vanzelfsprekend onderdeel van, een algemener proces van 'modernisering'. De vraag naar de aard en oorzaak van zulke veranderingen leidt vaak tot klassieke kip-of-ei-discussies. Dat geldt ook voor de verklaring van het proces van alfabetisering. In de sociale wetenschappen wordt de toenemende vraag naar onderwijs wel verklaard aan de hand van de eisen die de samenleving, en dan met name de arbeidsmarkt, stelt. Economische ontwikkeling brengt een behoefte aan gespecialiseerde arbeid en daarmee aan geschoolde arbeidskrachten voort. In historische context achtte men deze theorie vooral van toepassing op het tijdperk van industrialisatie. Vóór die tijd zou deze *pull-factor*¹ die de arbeidsmarkt vormde, niet veel hebben voorgesteld. In de vroeg-moderne samenleving waren lees- en schrijfvaardigheid, zo luidde de redenering, maar in enkele beroepen van belang. De overgrote meerderheid van de bevolking kon gemakkelijk zonder. Deze opvatting is inmiddels ondergraven door onderzoeksresultaten waaruit blijkt dat in sommige gebieden van Europa het onderwijsniveau vóór het begin van de industrialisering al tamelijk hoog was en door de verdwijning van de ambachten en de opkomst van fabrieksarbeid daarna niet meer steeg of juist terugliep.² Op grond daarvan kan wor-

De vraagstelling van dit artikel kwam voort uit mijn doctoraalonderzoek naar onderwijs en alfabetisering in Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw (Universiteit van Amsterdam 1994); De aanmoedigingen van Marjolein 't Hart en Ad Knotter waren een belangrijke motivatie om daar iets mee te doen. Ad Knotter wil ik graag bedanken voor de praktische ondersteuning op het Gemeentearchief in Amsterdam, inhoudelijk commentaar en zijn niet aflatende belangstelling voor dit project.

1. Deze term is afkomstig van L. Stone, 'Literacy and education in England 1640-1900', in: *Past and Present* 42 (1969) 69-139; zie ook G. Parker, 'An educational revolution? The growth of literacy and schooling in early modern Europe', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980) 210-220, aldaar 210.

2. Dit was bijvoorbeeld het geval in Vlaanderen, C. Vandenbroeke, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk* (Beveren/Nijmegen 1981) 270-282; Zie ook Sanderson over Lancashire tussen 1754 en 1815, en de kritische kanttekeningen die Laqueur daar bij heeft gemaakt; M. Sanderson, 'Literacy and social mobility in the Industrial Revolution in England', in: *Past and Present* 56 (1972) 75-104; Th. W. Laqueur, 'Literacy and social mobility in the Industrial Revolution in England', in: *Past and Present* 64 (1974) 96-107.

den geconcludeerd dat de economische waarde van lees- en schrijfvaardigheid in de vroeg-moderne periode waarschijnlijk helemaal niet zo gering was als lange tijd is gedacht.

Veel historici gaan er overigens van uit dat een hoog alfabetiseringsniveau niet zozeer het gevolg, maar een voorwaarde is voor economische ontwikkeling. De toename van lees- en schrijfvaardigheid in de vroeg-moderne tijd wordt vaak verklaard aan de hand van de druk die van bovenaf door kerk en overheid werd uitgeoefend, waarbij een cruciale rol wordt toegerekend aan de Reformatie en Contra-Reformatie.³ Een van de drijfveren van de reformatoren was immers een einde te maken aan de intermediaire functie van geestelijkheid, heiligen en beeldcultuur tussen de mens en het goddelijke. Oprecht geloof werd in theorie een particuliere aangelegenheid, die niet langer kon worden uitbesteed of afgekocht. Slechts de Bijbel kon als leidraad dienen voor een 'leven naar Gods woord'. Er verschenen bijbelvertalingen in de volkstaal en goedkope edities op de markt. Leesvaardigheid werd steeds meer gezien als een vereiste voor volwaardig lidmaatschap van de kerk en het leiden van een christelijk leven. In de reformatoische literatuur wordt dan ook ruimschoots aandacht besteed aan het onderwijs en gepleit voor hervorming en uitbreiding ervan. Het 'onderwijs voor iedereen' werd een belangrijk instrument om het nieuwe geloof te verbreiden en te consolideren.⁴ Een bewijs daarvoor wordt gezien in het relatief hoge alfabetiseringsniveau van protestanten ten opzichte van dat van katholieken en joden. Ook protestantse gebieden als geheel bereikten al snel na de Reformatie hogere alfabetiseringspercentages. Niettemin was in reactie op de Reformatie ook in de Contrareformatie de aandacht voor elementair onderwijs en catechisatie toegenomen. In katholieke landen groeide het onderwijsaanbod in de loop van de zeventiende eeuw eveneens. In het algemeen bleef het alfabetiseringsniveau niettemin achter bij dat in protestantse gebieden.⁵ Wel wordt verondersteld dat die verschillen in de zestiende en zeventiende eeuw het grootst zijn geweest, maar in de loop van de achttiende eeuw geleidelijk afnamen, vooral wat betreft de mannelijke bevolking. Het onderscheid tussen katholieke en protestantse vrouwen is heel lang heel groot gebleven.⁶

3. Zie bijvoorbeeld K.A. Lockridge, 'Literacy in early America 1650-1800', in: H.J. Graff (ed.), *Literacy and social development in the West: a reader* (Cambridge 1981) 183-200, aldaar: 188.

4. Houston beschrijft dit uitgebreid voor Schotland: R.A. Houston, *Scottish literacy and Scottish identity. Illiteracy and society in Scotland and Northern England 1600-1800* (Cambridge 1985) 148-152. Zie voor de Republiek: L.F. Groenendijk, 'Kerk, school en gezin in dienst van het bibliocratisch ideaal bij de gereformeerden tijdens de zeventiende eeuw', in: *Pedagogisch Tijdschrift* 14 (1989) 257-268.

5. H. de Ridder-Symoens, 'Het onderwijs in Antwerpen in de zeventiende eeuw' *Antwerpen in de zeventiende eeuw* (Antwerpen 1989) 221-250, aldaar: 222; E. Put, *De cleyne schoolen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen de Katholieke Reformatie en Verlichting* (Leuven 1990) 226. Uitzonderingen op dit patroon komen voor, zie R.A. Houston, *Literacy in early modern Europe* (Londen 1986) 150.

6. Houston, *Literacy in Early Modern Europe*, 148.

Het is aantrekkelijk om religieuze verschillen aan te voeren als verklaring voor de verschillen in onderwijspeil. Een direct causaal verband is echter moeilijk aan te tonen omdat andere factoren eveneens een rol speelden. Ten eerste maakten de protestantse gebieden in Noord-West Europa in de zeventiende eeuw een grote economische ontwikkeling door, waardoor in veel gevallen het toenemend onderwijspeil net zo goed daaraan kan worden toegeschreven. Ten tweede is er het probleem dat binnen één samenleving katholieken en protestanten vaak niet gelijk waren vertegenwoordigd in alle lagen van de bevolking. In Frankrijk en Polen bijvoorbeeld was de minderheid van protestanten grotendeels te vinden in kringen van de elite, een groep die toch al gekenmerkt werd door een hoog alfabetiseringsniveau.⁷ De Booy laat zien hoe in Utrecht in het begin van de negentiende eeuw protestanten domineerden in het bestuur van de stad en daarmee in de inherent geletterde beroepsbevolking. Acht percent van alle katholieken in de provincie maakten deel uit van de elite van intellectuelen en notabelen, tegen veertien percent van de protestanten. In sommige steden lagen die percentages nog veel verder uit elkaar.⁸

Ten slotte zijn er auteurs die kanttekeningen plaatsen bij de werkelijke invloed van de protestantisering op het onderwijs. Gawthrop en Strauss betogen dat Luther, die aanvankelijk het lezen van de Bijbel propageerde, na verloop van tijd toch huiverig werd voor de consequenties van massale alfabetisering.⁹ Het gevaar voor een verkeerde of te vrije interpretatie van de Bijbel en daaruit voortkomende dwalingen werd groot geacht. In de Lutherse schoolverordeningen in Duitsland van 1530 werd dan ook de nadruk gelegd op de catechismus als het belangrijkste instrument voor het godsdienstonderwijs. Catechisatie was echter een mondelinge aangelegenheid; de leerlingen hoefden niet te kunnen lezen, laat staan schrijven, om de catechismus uit het hoofd te leren. De meeste bijbels die in de zestiende en zeventiende eeuw in het Duits werden gedrukt, kwamen bovendien niet bij particulieren terecht maar in de parochiekerken en bij overheidsinstellingen.¹⁰ Volgens Gawthrop en Strauss kwam de vraag naar leesen schrijfonderwijs dan ook voort uit praktische (economische) overwegingen van de burgerij. Pas aan het einde van de zeventiende en in de acht-

7. *Ibidem*, 149; Met name bij regionale en lokale studies naar onderwijs en alfabetisering in België en Frankrijk komen vaak de verschillen tussen katholieken en protestanten aan het licht. Zie bijvoorbeeld G. Astoul, 'L'Instruction des enfants protestants et catholiques en pays aquitains du milieu du XVIe siècle à la révocation de l'Édit de Nantes', in: *Histoire de l'éducation* 69 (1996) 37-61.

8. De Booy, *Kweekhoven der wijsheid*, 206. Zie ook de bijlagen op p. 273 en 274.

9. R. Gawthrop en G. Strauss, 'Protestantism and literacy in early modern Germany', in: *Past and Present* 104 (1984) 31-55, aldaar 33-37. Dit artikel maakt deel uit van een groter debat dat al in 1975 door Strauss is begonnen over het succes van de Reformatie in het algemeen. Een soort samenvatting daarvan is te vinden bij G. Parker, 'Success and failure during the first century of the Reformation', in: *Past and Present* 136 (1992) 43-82.

10. Gawthrop en Strauss, 'Protestantism and literacy', 40.

tiende eeuw zien zij duidelijke aanwijzingen voor een effect van het protestantisme op het onderwijs. Onder invloed van het piëtisme werd sterker dan voorheen het belang van het persoonlijk lezen van de bijbel benadrukt, hetgeen daadwerkelijk een groei van het aanbod van elementair onderwijs tot gevolg moet hebben gehad.¹¹ Mogelijk heeft zich in de Noordelijke Nederlanden een vergelijkbare ontwikkeling voorgedaan. Pas ten tijde van de Nadere Reformatie, vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw, is de kerk echt werk gaan maken van de protestantisering van het onderwijs en de organisatie van catechismus-onderricht op zondagscholen en armenscholen. Maar in de eerste decennia na de Reformatie was de bemoeienis van kerk en overheid met het onderwijs, met name in de steden, relatief beperkt. Bij het onderwijs in stedelijke instellingen zoals de weeshuizen, dat wel onder toezicht stond van de kerkeraad, lag de nadruk binnen het onderwijsprogramma zo sterk op catechisatie en psalmen zingen, dat het zeer de vraag is of de kinderen er effectief werden gealfabetiseerd.¹² Met andere woorden, er zijn redenen om aan te nemen dat de protestantisering, althans in de eerste decennia na de Reformatie, geen aanwijsbare invloed heeft gehad op het alfabetiseringsniveau van de stedelijke bevolking.

Volgens Margareth Spufford is er in de West-Europese geschiedenis een directe relatie tussen bloeiende handel en nijverheid en toenemende alfabetisering en is het verband met de Reformatie, met uitzondering van Zweden,¹³ niet causaal. De voorbeelden daarvoor ziet zij in de Noord-Italiaanse steden tijdens de Renaissance, Zuid-Duitsland vanaf de vijftiende eeuw,

11. *Ibidem*, 43-53.

12. Aan dit onderwerp is een hoofdstuk gewijd in mijn doctoraalscriptie. Met name in de steden bleken de overheden voortdurend te moeten schipperen tussen verschillende facties en hun belangen. In de acta van de Amsterdamse classis is de reformatie van de scholen een eindeloos terugkerend onderwerp op de agenda, vooral na de Synode van Dordrecht (1618/19). De stedelijke overheid voerde in de ogen van de kerk een veel te liberaal beleid. Ondanks talloze brieven van de kerkeraad en de classis aan de burgemeesters blijven er in de stad katholieke, joodse en dissenterse scholen te vinden. Zie Erika Kuijpers, *Lezen lezen en schrijven. Onderwijs en alfabetisering in Amsterdam, 16e en 17e eeuw*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1994) 61-75.

13. Zweden geldt als een geval apart omdat daar eind zeventiende eeuw door de Lutherse Kerk, ondersteund door de wereldlijke overheden, een nationale alfabetiseringscampagne werd ingezet waarbij via het beroemde *husförhör* door de lokale geestelijkheid werd gecontroleerd en geregistreerd of alle leden van het huishouden konden lezen. Het resultaat daarvan, een zeer hoog alfabetiseringsniveau in alle lagen van de bevolking, wordt in recent onderzoek in twijfel getrokken. Het zou vooral een passief soort geletterdheid hebben opgeleverd: het kunnen lezen van al bekende religieuze teksten. Schrijfvaardigheid ontwikkelde zich pas veel later: B. Sandin, 'Education, popular culture and the surveillance of the population in Stockholm between 1600 and the 1840's', in: *Continuity and Change* 3 (1988) 357-390. Zie ook L. Guttormsson, 'The development of popular religious literacy in 17th and 18th centuries', in: *Scandinavian journal of history* 15 (1990) 7-35; Het zelfde verhaal gaat op voor Schotland. Ook daar zou een uitzonderlijk succesvol alfabetiseringsoffensief door de kerk zijn gelanceerd. Dit verhaal wordt ontkracht door R.A. Houston, 'The literacy myth?: illiteracy in Scotland, 1630-1760', in: *Past and present* 96 (1982) 81-102.

tiende eeuw zien zij duidelijke aanwijzingen voor een effect van het protestantisme op het onderwijs. Onder invloed van het piëtisme werd sterker dan voorheen het belang van het persoonlijk lezen van de bijbel benadrukt, hetgeen daadwerkelijk een groei van het aanbod van elementair onderwijs tot gevolg moet hebben gehad.¹¹ Mogelijk heeft zich in de Noordelijke Nederlanden een vergelijkbare ontwikkeling voorgedaan. Pas ten tijde van de Nadere Reformatie, vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw, is de kerk echt werk gaan maken van de protestantisering van het onderwijs en de organisatie van catechismus-onderricht op zondagscholen en armenscholen. Maar in de eerste decennia na de Reformatie was de bemoeienis van kerk en overheid met het onderwijs, met name in de steden, relatief beperkt. Bij het onderwijs in stedelijke instellingen zoals de weeshuizen, dat wel onder toezicht stond van de kerkeraad, lag de nadruk binnen het onderwijsprogramma zo sterk op catechisatie en psalmen zingen, dat het zeer de vraag is of de kinderen er effectief werden gealfabetiseerd.¹² Met andere woorden, er zijn redenen om aan te nemen dat de protestantisering, althans in de eerste decennia na de Reformatie, geen aanwijsbare invloed heeft gehad op het alfabetiseringsniveau van de stedelijke bevolking.

Volgens Margareth Spufford is er in de West-Europese geschiedenis een directe relatie tussen bloeiende handel en nijverheid en toenemende alfabetisering en is het verband met de Reformatie, met uitzondering van Zweden,¹³ niet causaal. De voorbeelden daarvoor ziet zij in de Noord-Italiaanse steden tijdens de Renaissance, Zuid-Duitsland vanaf de vijftiende eeuw,

11. *Ibidem*, 43-53.

12. Aan dit onderwerp is een hoofdstuk gewijd in mijn doctoraalscriptie. Met name in de steden bleken de overheden voortdurend te moeten schipperen tussen verschillende facties en hun belangen. In de acta van de Amsterdamse classis is de reformatie van de scholen een eindeloos terugkerend onderwerp op de agenda, vooral na de Synode van Dordrecht (1618/19). De stedelijke overheid voerde in de ogen van de kerk een veel te liberaal beleid. Ondanks talloze brieven van de kerkeraad en de classis aan de burgemeesters blijven er in de stad katholieke, joodse en dissenterse scholen te vinden. Zie Erika Kuijpers, *Lezen lezen en schrijven. Onderwijs en alfabetisering in Amsterdam, 16e en 17e eeuw*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1994) 61-75.

13. Zweden geldt als een geval apart omdat daar eind zeventiende eeuw door de Lutherse Kerk, ondersteund door de wereldlijke overheden, een nationale alfabetiseringscampagne werd ingezet waarbij via het beroemde *husförhör* door de lokale geestelijkheid werd gecontroleerd en geregistreerd of alle leden van het huishouden konden lezen. Het resultaat daarvan, een zeer hoog alfabetiseringsniveau in alle lagen van de bevolking, wordt in recent onderzoek in twijfel getrokken. Het zou vooral een passief soort geletterdheid hebben opgeleverd: het kunnen lezen van al bekende religieuze teksten. Schrijfvaardigheid ontwikkelde zich pas veel later: B. Sandin, 'Education, popular culture and the surveillance of the population in Stockholm between 1600 and the 1840's', in: *Continuity and Change* 3 (1988) 357-390. Zie ook L. Guttormsson, 'The development of popular religious literacy in 17th and 18th centuries', in: *Scandinavian journal of history* 15 (1990) 7-35; Het zelfde verhaal gaat op voor Schotland. Ook daar zou een uitzonderlijk succesvol alfabetiseringsoffensief door de kerk zijn gelanceerd. Dit verhaal wordt ontkracht door R.A. Houston, 'The literacy myth?: illiteracy in Scotland, 1630-1760', in: *Past and present* 96 (1982) 81-102.

Brugge en Gent vanaf de dertiende eeuw, Antwerpen in de vijftiende eeuw en tenslotte, de Republiek in de zeventiende eeuw en Engeland vanaf de achttiende eeuw.¹⁴ Kooplieden en zeevaarders leerden al boekhouden en navigeren uit instructieboeken, lang voordat de eerste bijbelvertaling verscheen.

Helaas moet Spufford haar betoog geheel baseren op kwalitatieve indicaties voor het praktische belang van lees- en schrijfvaardigheid en een hoog alfabetiseringsniveau. Wat ze precies verstaat onder 'hoog' is niet duidelijk en het is voor de gebieden en periodes die zij noemt ook zeer de vraag hoe het was gesteld met de spreiding van die vaardigheden, zowel in maatschappelijk als geografisch opzicht. Cijfers zijn er niet.¹⁵ Haar visie wordt niettemin zonder commentaar overgenomen door Lex Heerma van Voss in zijn artikel over Noordzeecultuur.¹⁶ Volgens hem is een hoog alfabetiseringsniveau een van de kenmerken die de kustgebieden rond de Noordzee tot een culturele eenheid maken.¹⁷ Net als Spufford ziet Heerma van Voss de handel als een van de oorzaken van de grote mate van geletterdheid. Direct, doordat de handel rekenkunst, lees- en schrijfvaardigheid eist van diegenen die er de kost mee willen verdienen, maar ook indirect, doordat de intensieve handelscontacten en mobiliteit ook culturele uitwisseling met zich meebrengen en mede het medium zijn geweest voor de verbreiding van het protestants gedachtengoed.

Hoewel beide auteurs ongetwijfeld gelijk hebben dat er een verband bestaat tussen het protestantisme, de groei van de handel, alfabetisering en urbanisatie, blijkt het in de praktijk niet mee te vallen dat verband nader te definiëren. Zowel op individueel als op macro-niveau zou een onderscheid moeten worden gemaakt tussen economische, religieuze of culturele motieven en belemmeringen voor het schoolgaan. Daarvoor is in de eerste plaats meer kennis nodig van de ontwikkeling van het alfabetiseringsniveau en de maatschappelijke spreiding van lees- en schrijfvaardigheid, en ten tweede van de plaats en functie van schriftelijke communicatie in de vroeg-moderne tijd. Op beide terreinen is in het buitenland inmiddels veel gepubliceerd, hoewel weinig over de zestiende en zeventiende eeuw.¹⁸ In Nederland geniet dit onderzoeksterrein tot op heden

14. M. Spufford, 'Literacy, trade and religion in the commercial centres of Europe', in: C.A. Davids en J. Lucassen (eds.), *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 229-283.

15. Voor wat betreft de Republiek citeert Spufford de Amsterdamse cijfers van S. Hart, en doet dat foutief: *Ibidem*, 263.

16. L. Heerma van Voss, 'Noordzeecultuur (1500-1800)', in: K. Davids, M. 't Hart, H. Kleijer en J. Lucassen (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800* (Leuven en Apeldoorn 1995) 25-55, aldaar 41.

17. Andere kenmerken die de auteur noemt zijn ondermeer het kerngezin als dominerende gezinsvorm, individualisering van bezitsverhoudingen, een hoge urbanisatiegraad en relatief gematigde heksenvervolging. *Ibidem*, 37-45.

18. Onderzoek naar de maatschappelijke functies van lezen en schrijven blijkt een bij uitstek inter-

nauwelijks belangstelling.¹⁹ Wat betreft het kwantitatieve onderzoek naar de geschiedenis van alfabetisering, kan worden gesproken van een achterstand, zeker vergeleken met Groot-Brittannië, Frankrijk en Scandinavië.²⁰ Wanneer is het alfabetiseringsniveau in de Republiek gaan stijgen en hoe verhouden die cijfers zich tot die van de rest van Europa? Zijn er duidelijke verschillen tussen steden onderling, stad en platteland, kuststreken en landprovincies? En hoe zit het met de maatschappelijke spreiding: mannen en vrouwen, verschillende beroepsgroepen, verschillende religieuze gezindten?

Nederlandse historici die een uitspraak doen over het niveau van alfabetisering in de vroeg-moderne tijd, verwijzen bijna zonder uitzondering

disciplinair terrein met aan de ene kant van het spectrum politicologen die alfabetiseringscampagnes beschouwen als politiek instrument en aan de andere kant pedagogen en psychologen die zich beperken tot cognitieve functies op individueel niveau. Zie voor cultuurhistorische en antropologische benaderingen bijvoorbeeld: D. Vincent, *Literacy and popular culture. England, 1750-1914* (Cambridge 1989); D.P. Resnick (ed.), *Literacy in historical perspective*. Eight papers commissioned for a conference held at the library of Congress in July 1980 (Washington 1983); P. Burke, 'The uses of literacy in early modern Italy', in: P. Burke en R. Porter (eds.), *Social history of language* (Cambridge 1987) 21-42; John F. Szved, 'The ethnography of literacy' en Shirley Brice Heath, 'Toward an ethnohistory of writing in American education', in: M. Farr Whiteman (ed.), *Writing. The nature, development, and teaching of written communication. Vol. 1: Variation in writing. Functional and linguistic-cultural differences* (Hillsdale 1981); S. Brice Heath, 'The functions and uses of literacy', in: *Journal of Communication* 30 (1980) 123-133. Sommig historisch-antropologisch onderzoek richt zich expliciet op het effect van alfabetisering op het menselijk denken. Aanvankelijk werd voorondersteld dat alfabetisering belangrijke mentale veranderingen met zich meebracht: verandering in het functioneren van het geheugen, de ontwikkeling van een meer kritische en abstractere manier van analyseren, van filosofie en historisch besef en het ontstaan van nieuwe begripscategorieën, classificaties en logische vaardigheden. Inmiddels gelooft men niet meer in een causaal verband tussen deze veranderingen. Een kritische bespreking van dergelijke studies is te vinden bij S. Scribner en M. Cole, 'Unpackaging literacy', in: Farr Whiteman (ed.), *Writing. The nature, development, and teaching of written communication. Vol. 1*, 71-87; zie ook: J. Markoff, 'Some effects of literacy in eighteenth-century France', in: *Journal of Interdisciplinary History* 17 (1986) 311-333.

19. Een achterstand op dit terrein werd eerder gesignaleerd door W.Th.M. Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingen van opvoeding en onderwijs in Noord Nederland in de achttiende eeuw', in: *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw*, Werkgroep achttiende eeuw. Verslag van het symposium, Doesburg 1982. (Amsterdam/Maarssen 1983) 3-39, aldaar 15-16.

20. Voor Groot-Brittannië is er onder andere het werk van Stone, Cressy, Graff en Houston, voor Zweden onder meer het werk van Johansson en in Frankrijk dat van Houdaille, Hébrard, Quéniart en Furet en Ozouf. De Franse belangstelling voor het onderwerp dateert feitelijk al van de jaren 1877-1880, toen Louis Maggiolo een enquête uitvoerde naar geletterdheid onder de Franse bevolking in opdracht van het ministerie van onderwijs. Het standaardwerk van Furet en Ozouf uit 1977 is voor een belangrijk deel daarop gebaseerd. F. Furet en J. Ozouf, *Lire et écrire: l'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry* (Parijs 1977). Voor een recente stand van zaken op het gebied van geschiedenis van onderwijs en alfabetisering in Frankrijk zie het tijdschrift *Histoire de l'Éducation*, dat sinds 1977 jaarlijks een bibliografie publiceert. Voor meer internationaal georiënteerd onderzoek op het gebied van onderwijs en alfabetisering raadplege men het *History of Education Quarterly* dat in 1990 een themanummer over 'literacy' uitbracht, met onder andere een uitputtend overzichtsartikel van W.B. Stephens, 'Literacy in England, Scotland and Wales, 1500-1900', en van Antonio Viñao Frago, 'The history of literacy in Spain: Evolution, traits and questions', in: *History of Education Quarterly* 30:4 (1990). Uitgebreide bibliografieën van alfabetiseringsonderzoek in Europa zijn verder te vinden bij M.J. Maynes, *Schooling in Western Europe: a social history* (Albany 1985) en Houston, *Literacy in early modern Europe*.

naar de studie van S. Hart uit 1976, een onderzoek naar de samenstelling van de Amsterdamse bevolking in de zeventiende eeuw op basis van ondertrouwregisters, waarbij onder andere is gekeken naar de alfabetiseringsgraad.²¹ Een recente aanvulling vormen de cijfers die Van Deursen heeft berekend voor het dorpje Graft in de zeventiende eeuw.²²

Voor de achttiende en negentiende eeuw zijn er gegevens verzameld door diverse auteurs. Het verst terug in de tijd gaat Noordam, die percentages heeft berekend voor Maasland in zes jaren tussen 1730 en 1823.²³ De Booy heeft op beperkte schaal kwantitatief onderzoek gedaan betreffende de provincie Utrecht op basis van huwelijksakten uit de jaren 1811-1820.²⁴ Van der Woude geeft totaalcijfers van alle provincies, eveneens op basis van huwelijksakten, uit de jaren 1813-1819.²⁵ Boonstra heeft cijfers berekend voor Eindhoven in de periode 1820-1890,²⁶ en Verhoeven voor elf gemeenten in oostelijk Noord-Brabant op basis van de gegevens uit de cohortanalyse van het Meierijprojekt van de jaren 1811 tot 1889.²⁷

Toch is onderzoek voor de periode daarvóór niet onmogelijk. In de volgende paragrafen worden de verschillende methoden beschreven die voor onderzoek naar alfabetisering in de vroeg-moderne tijd ter beschikking staan. Daarna volgt een bespreking van de Amsterdamse situatie aan de hand van het onderzoek van S. Hart en tenslotte de uitwerking van een eigen onderzoek, eveneens naar de lees- en schrijfvaardigheid in het zeventiende-eeuwse Amsterdam. Naar aanleiding van de vraag of het theoretisch, methodologisch en praktisch mogelijk is om een gedifferentieerder beeld te scheppen van het alfabetiseringsproces in de zeventiende eeuw, is een viertal steekproeven gedaan in de Amsterdamse ondertrouwakten. Uitgangspunt daarbij was dat wellicht niet voor alle groepen binnen de stedelijke bevolking dezelfde motieven en belemmeringen golden om naar

21. S. Hart, 'Geschrift en getal. Onderzoek naar de samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw, op grond van gegevens over migratie, huwelijk, beroep en analfabetisme', in: *Idem, Geschrift en getal. Een keuze uit demografisch-, economisch- en sociaal-historische studies op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 115-181. Zie ook het al eerder verschenen artikel van dezelfde auteur, 'Enige statistische gegevens inzake analfabetisme te Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', in: *Maandblad Amstelodamum* 55 (1968) 3-6. Vaak verwijst men ook naar A.M. van der Woude, 'De alfabetisering', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* deel 7 (Bussum 1980) 257-264, maar deze baseert zich voor zijn zeventiende-eeuwse cijfers eveneens op de gegevens van Hart.

22. A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1995).

23. D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 1986) 67-68.

24. E.P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw* (z.pl. 1977) 319-329; en *Idem, Kweekhoven der wijsheid* 203-207.

25. Van der Woude, 'De alfabetisering', 260.

26. O.W.A. Boonstra, *De Waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920*. A.A.G. Bijdragen 34 (Wageningen 1993) 28-29.

27. D. Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant ca. 1770-1920* (Hilversum 1994) 385-389.

school te gaan. En ten tweede, dat wellicht de chronologie van de ontwikkeling van het alfabetiseringsniveau ook iets vertelt over de factoren die er invloed op hebben gehad.

Onderzoeksmethoden

In buitenlandse literatuur is een uitgebreide discussie gevoerd over de methodologische en theoretische problemen die zich voordoen bij historisch onderzoek naar alfabetisering in het verleden. Een theoretische basis werd gelegd door onder meer Schofield (1968) en Stone (1969), die sindsdien door de meeste onderzoekers van alfabetisering in vroeg-modern Europa met instemming worden geciteerd.²⁸

De methoden om het niveau van alfabetisering in een samenleving in het verleden te onderzoeken kunnen globaal worden onderscheiden in directe en indirecte methoden. Een methode kan als direct worden aangemerkt als het aantal mensen dat kan lezen of schrijven kan worden vastgesteld op grond van het directe bewijs daarvan, bijvoorbeeld het feit dat ze in staat zijn een handtekening te zetten onder een akte. Betrouwbaar onderzoek dat in de tijd zelf is gedaan naar de lees- en schrijfvaardigheid van de bevolking, geeft natuurlijk ook zulke informatie. Voor de vroeg-moderne periode zijn dergelijke bronnen echter zeer zeldzaam.²⁹ Met uitspraken van reizende tijdgenoten over de geletterdheid van een bepaalde bevolking moet over het algemeen voorzichtig worden omgesprongen wegens hun vaak stereotiepe karakter.³⁰ In de meeste gevallen is het tellen van handtekeningen, ondanks een aantal nadelen, de enige bruikbare directe methode.

Daarnaast zijn er verschillende typen onderzoek die kunnen worden gekarakteriseerd als indirect, omdat ze het alfabetiseringsniveau meten aan de hand van omstandigheden die er de voorwaarde voor vormen of er het gevolg van zijn. Voorbeelden daarvan zijn kwantitatieve onderzoeken naar het aanbod aan onderwijs, of het onderzoek naar de productie, de verkoop of het bezit van boeken. Het probleem van dergelijk onderzoek is dat de aard van het veronderstelde verband tussen de toenemende alfabetisering

28. R. Schofield, 'The measurement of literacy in pre-industrial England', in: J. Goody (ed.), *Literacy in traditional societies* (Cambridge 1968) 311-325; Stone, 'Literacy and education'

29. Houston, *Literacy in early modern Europe*, 129. Ook de betrouwbaarheid van de kerkelijke enquêtes in Zweden, waarin vanaf 1686 jaarlijks de religieuze kennis en lees- en schrijfvaardigheid van alle parochianen moest worden bijgehouden door de lokale geestelijkheid, blijkt heel beperkt.

30. Van der Woude noemt bijvoorbeeld de Florentijn Ludovico Guicciardini die in zijn *Descrittione di tutte le Fiandre* uit 1567 opmerkte dat bijna iedereen in de Nederlanden, ook op het platteland, kon lezen en schrijven: Van der Woude, 'De alfabetisering', 257.

en bijvoorbeeld de groei van het aantal scholen of het aantal gedrukte boeken moeilijk is vast te stellen.

Onderwijsaanbod

Om een betrouwbare indicatie te vinden voor het alfabetiseringsniveau op grond van het onderwijsaanbod zouden idealiter de bevolkingsomvang, het aantal kinderen in de schoolgaande leeftijd, de gemiddelde duur van het schoolbezoek, het aantal scholen en het aantal leerlingen per school moeten kunnen worden vastgesteld. Hoewel het dan nog niet mogelijk is uitspraken te doen over de spreiding van de schoolgaande kinderen over verschillende sociale categorien, kan dan in ieder geval worden bepaald hoeveel kinderen er gemiddeld naar school gingen en welk niveau van alfabetisering die kinderen dan minimaal zouden kunnen hebben bereikt. Maar er is een groot aantal variabelen dat de uitslag kan beïnvloeden. Van de bevolkingsomvang van veel steden en gebieden zijn er bijvoorbeeld slechts schattingen (met name van de zestiende eeuw). Buiten dat moet kunnen worden aangenomen dat lees- en schrijfvaardigheid uitsluitend, of hoofdzakelijk op scholen werd bijgebracht.³¹

H. de Ridder-Symoens heeft een aanzet tot dergelijk onderzoek gegeven voor Antwerpen in de zeventiende eeuw.³² Ook zij erkent het probleem dat een deel van de kinderen, met name die uit de betere kringen, thuis onderwijs kreeg. Bij haar onderzoek is dit gegeven buiten beschouwing gelaten. Op grond van de bestaande demografische gegevens is een schatting gemaakt van het aantal schoolgaande kinderen. Doordat er in Antwerpen een schoolmeestersgilde bestond waarvan alle particuliere schoolmeesters verplicht lid waren, is het aantal scholen, uitgezonderd die van de 'zwartwerkers', bekend. Het aantal leerlingen per meester moest echter worden

31. Voor Nederland wordt daar meestal wel vanuit gegaan, onder meer vanwege het grote onderwijsaanbod, met name in de steden. Uit Brabants onderzoek blijkt dat daar ook op het platteland een nauw verband heeft bestaan tussen het lokaal alfabetiseringsniveau en de onderwijssituatie. Was er in een dorp geen of een slechte schoolmeester dan weerspiegelde zich dat onmiddellijk in de percentages ondertekenaars van akten. Zie onder andere Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart*, 41-48. Overigens hebben Nederlandse (onderwijs)historici zich tot op heden nauwelijks verdiept in het leren buiten school en autodidactie. In sommige gebieden in Europa speelde geïnstitutionaliseerd onderwijs een veel minder grote rol. Bekend is het geval van Zweden waar huisonderricht door de kerk werd aanbevolen en gecontroleerd, maar ook in Frankrijk waren er streken waar ondanks een gering aanbod aan onderwijs het alfabetiseringsniveau van de bevolking redelijk hoog was. Zie over dit thema W. Frijhoff, 'Autodidaxies, XVIe-XIXe siècles. Jalons pour la construction d'un objet historique' in het themanummer 'Autodidaxies, XVIe-XIXe siècles' onder zijn redactie van *Histoire de l'éducation* 70 (mei 1996) 5-27. In hetzelfde nummer staan onder andere bijdragen over buitenschoolse alfabetisering in Engeland, Duitsland en Neuchâtel en de omgeving van Briançon in Frankrijk. Zie over het proces van alfabetisering ook het hoofdstuk 'Ways of learning' in Houston, *Literacy in Early Modern Europe*, 91-115.

32. De Ridder-Symoens, 'Het onderwijs in Antwerpen'.

geschat. Daarnaast waren er gegevens over het aantal leerlingen op zondagsscholen en armenscholen en in het Knechtjes-en Maagdenhuis, maar niet van de werkhuizen, waar aan arme kinderen ook elementair onderwijs werd gegeven. Op grond van deze schattingen en gegevens, werd berekend dat van de Antwerpse kinderen tussen de zeven en vijftien jaar in de zeventiende eeuw 90,6 percent elementair onderwijs genoot, en van de kinderen tussen de zes en zestien jaar 79,5 percent.³³

Voor heel veel kinderen zou dus theoretisch de mogelijkheid hebben bestaan om te leren lezen en schrijven. Daarbij moet echter worden opgemerkt dat de kwaliteit van het onderwijs, met name op de zondagsscholen, armenscholen en in de werkhuizen waarschijnlijk niet hoog is geweest. Het is zeer wel mogelijk dat de kinderen daar alleen werden gecatechiseerd en niet blijvend hebben leren lezen en schrijven. Als deze instellingen buiten beschouwing worden gelaten en opnieuw het aantal schoolkinderen wordt berekend, komt de auteur echter op een dusdanig laag percentage uit van kinderen die effectief zouden zijn gealfabetiseerd, namelijk 18,5 percent van de leeftijdsgroep zeven tot vijftien jaar en 14,9 percent van de zes tot zestien-jarigen,³⁴ dat men zich gaat afvragen wat de waarde is van zulke cijfers. De interpretatie ervan vergt blijkbaar nog een apart onderzoek. Helaas zijn er geen andere alfabetiseringscijfers van Antwerpen voorhanden die het mogelijk zouden maken deze resultaten te toetsen.

Nog afgezien van deze interpretatieproblemen, is een dergelijk onderzoek voor veel plaatsen bij voorbaat uitgesloten omdat niet kan worden vastgesteld hoeveel particuliere schoolmeesters er zijn geweest, laat staan hoeveel kinderen dergelijke scholen bezochten. In Amsterdam bijvoorbeeld was er geen schoolmeestersgilde dat het aantal schoolmeesters registreerde en controleerde. Misschien heeft het door de stad aangestelde college van scholarchen die taak gehad, maar over de werkzaamheden van deze instelling in de periode tot 1682 is niets bekend.³⁵

Hoewel kennis van de geschiedenis van het onderwijs fundamenteel is voor een begrip van de ontwikkeling en spreiding van lees- en schrijfvaardigheid in de vroeg-moderne tijd, zal het in de meeste gevallen niet mogelijk zijn om op grond van de onderwijssituatie exacte uitspraken te doen over het alfabetiseringsniveau. Hooguit kan dan worden verondersteld dat dat niveau hoger of lager moet zijn geweest dan elders.

33. *Ibidem*, 227.

34. *Ibidem*, 228.

35. Vanaf 1682 gingen de scholarchen en visitatoren regelmatig vergaderen en werden er notulen gemaakt. Zij lijkten zich echter alleen met het functioneren van de stadsscholen te hebben bemoeid: J.H. van den Hoek Ostende, *Inventaris van de archieven van scholarchen en curatoren en van de rector van de Latijnse school, van curatoren van de openbare gymasia en van de rector van het Stedelijk of Barlaeusgymnasium te Amsterdam 1682-1945* (Amsterdam 1968) 8.

Boeken

Het verband tussen de groeiende productie van boeken en drukwerk in de zeventiende eeuw en alfabetisering is eveneens moeilijk vast te stellen.³⁶ Ten eerste werden de productiecapaciteit en de groeiende afzetmarkt niet alleen bepaald door de vraag van het lezerspubliek maar ook in belangrijke mate door de technologische ontwikkeling en verbeterde infrastructuur voor de distributie. Ten tweede is het de vraag of meer mensen boeken gingen kopen, of dat dezelfde mensen meer boeken gingen kopen. Over dat laatste zou onderzoek naar boekenbezit op basis van boedelinventarissen uitsluitsel kunnen bieden, ware het niet dat zich bij dergelijk onderzoek diverse bronnen-technische problemen voordoen.³⁷ Ten eerste werden boeken, met name de goedkopere, in inventarislijsten vaak niet geregistreerd, dan wel niet gespecificeerd.³⁸ Ten tweede is niet vast te stellen door hoeveel mensen de boeken uit een inventaris werden gelezen en of ze wel werden gelezen. Verschillende auteurs wijzen erop dat mensen soms boeken bezaten, met name bijbels, zonder die te kunnen lezen. Dat laatste wil niet zeggen dat dergelijke boeken dan geen functie hadden. Uit buitenlands onderzoek is gebleken dat met name bijbels dienst konden doen in het huishouden als een magisch attribuut bij allerlei rituelen; bij het genezen van ziektes, het uitbannen van kwade geesten en voor het opbergen van belangrijke zaken of documenten.³⁹

Handtekeningen

De meeste onderzoekers van lees- en schrijfvaardigheid in het verleden komen op grond van bovengenoemde overwegingen tot de conclusie dat het aantal mensen dat een handtekening kon plaatsen onder bijvoorbeeld een akte (huwelijksakten worden daarvoor vaak als bron gebruikt) de meest betrouwbare en directe indicatie geeft voor het alfabetiseringsniveau. Natuur-

36. Zie voor een recent overzicht van onderzoek naar boekenbezit en leescultuur O.S. Lankhorst en P.G. Hofstijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding* (Den Haag 1995) vooral 112-113, en het themanummer (26) van het tijdschrift *Holland* in 1994 over uitgevers en de boekhandel. Zie voor de ontwikkeling van de boekenproductie J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 368-376.

37. Een voorbeeld is het onderzoek van J. de Kruif naar boekenbezit op basis van Haagse boedelinventarissen: "En nog enige boeken van weinig waarde". Boeken in Haagse boedelinventarissen halverwege de 18e eeuw, in: *Holland* 26 (1994) 314-327.

38. *Ibidem*. Vaak wordt alleen de aanwezigheid van een bijbel genoemd omdat dit een relatief kostbaar boek is. Zie ook A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991) 84.

39. Zie onder andere D. Cressy, *Literacy and social order: reading and writing in Tudor and Stuart England* (Cambridge 1980) 50.

lijk zijn ook aan dit type onderzoek nadelen verbonden. Ten eerste is er de discussie over wat precies het verband is tussen het kunnen zetten van een handtekening en het niveau van lees- en schrijfvaardigheid van de ondertekenaar. Ten tweede hebben alle bronnen die voor dit doel zouden kunnen worden gebruikt tekortkomingen wat betreft hun representativiteit.

Om met het eerste te beginnen: overal in vroeg-modern Europa was het zo dat op scholen waar elementair onderwijs werd gegeven kinderen eerst leerden lezen en pas als ze dat voldoende onder de knie hadden, begonnen met leren schrijven. De reden hiervoor was dat schrijfmateriaal (papier, inkt en pennen) duur was terwijl schrijfonderwijs bovendien veel meer aandacht en begeleiding van de onderwijzer vroeg. Beide investeringen dacht men waarschijnlijk te beperken door er pas aan te beginnen als kinderen al wat ouder waren en alvast konden lezen. In de meeste gevallen was het schoolgeld voor kinderen die leerden schrijven hoger. Veel kinderen werden nadat ze hadden leren lezen van school gehaald om te gaan werken of een ambacht te leren. Helaas laat de kunst van het lezen op zichzelf geen sporen na, maar op grond van het bovenstaande kan wel worden aangenomen dat het aantal mensen dat kon lezen groter was dan het aantal mensen dat een handtekening kon zetten, terwijl de groep die behalve het zetten van een handtekening ook kon schrijven, kleiner moet zijn geweest.⁴⁰

Gezien het feit dat het zetten van een kruisje of een 'merk' in plaats van een handtekening in alle kringen voorkwam en klaarblijkelijk geen schande was, gaat men ervan uit dat het leren schrijven van een handtekening zonder zelfs maar te kunnen lezen niet zo vaak voorkwam.⁴¹ Wellicht is het mogelijk een onderscheid te maken tussen de vloeiende handtekening van iemand die regelmatig schrijft en de moeizaam gevormde losse letters van diegene die het weliswaar ooit heeft geleerd, maar in het dagelijks leven zelden hoeft te schrijven en niet (meer) gewend is een pen in de hand te hebben. Sommige auteurs begeven zich echter op glad ijs door een groot aantal niveaus van geletterdheid te willen onderscheiden aan de hand van de kwaliteit van het schrift.⁴²

40. 'It is probable that the level of literacy measured by counting signatures and marks overestimates the number able to write with ease, underestimates the number able to read with hesitation, and indicates with some accuracy the number who were functionally literate by the standards of the seventeenth century', Cressy, *Literacy and the social order*, 54-55. Men heeft dit in een paar gevallen kunnen controleren. Furet en Ozouf hebben bijvoorbeeld de resultaten van een onderzoek naar de lees- en schrijfvaardigheid van Franse dienstplichtigen uit 1866 vergeleken met het aantal van hen dat een handtekening kon zetten bij hun huwelijk. De correlatie tussen het aantal dat kon lezen en schrijven volgens de enquête in 1866 en het aantal dat later de trouwakte kon ondertekenen bedroeg 0,91; Furet en Ozouf, *Lire et écrire* vol. 1, 19-27.

41. Cressy, *Literacy and the social order*, 57; Parker, 'An educational revolution?', 211.

42. Parker verwijst naar een artikel van Y. Longuet, 'L'alphabétisation à Falaise de 1670 à 1789', in: *Annales de Normandie* (niet aanwezig in Nederland) 28 (1978) 207-223. Longuet hanteert een uitgebreid classificatiesysteem van handtekeningen waarbij ook een onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende typen merken. Parker, 'An educational revolution?', 212. Zie ook Cressy, *Literacy and the social order*, 60.

Bronnen

Er worden door historici voor het 'handtekeningen-onderzoek' verschillende typen bronnen gebruikt. Geen enkele bron voldoet in alle opzichten aan de wensen van de onderzoeker. In principe zou men op het gebied van de lees- en schrijfvaardigheid graag een aantal dingen willen weten. Ten eerste, hoe groot het percentage was van de totale bevolking dat kon lezen en schrijven, ten tweede, hoe deze vaardigheden verspreid waren over verschillende sectoren van de bevolking (bijvoorbeeld naar leeftijd, sekse, beroepsgroep, religie, herkomst en inkomen), en ten derde hoe het alfabetiseringsniveau zich door de tijd heen heeft ontwikkeld, ook weer zowel in het algemeen als voor bovengenoemde groepen apart.

Om op al die vragen een antwoord te geven moeten de bronnen aan een groot aantal eisen voldoen. Om het algemeen niveau van alfabetisering van een bevolking te kunnen bepalen moeten ze universeel zijn. Dat wil zeggen dat moet kunnen worden aangenomen dat alle lagen van de bevolking gelijkmatig vertegenwoordigd zijn onder de ondertekenaars, en zo niet, dat men nauwkeurig kan vaststellen wie er van is uitgesloten, of in welke mate bepaalde groepen zijn onder- of oververtegenwoordigd. Om iets over de spreiding van lees- en schrijfvaardigheid te kunnen zeggen heb je bronnen nodig waarin bepaalde kenmerken van de ondertekenaar, zoals geslacht, beroep, leeftijd enzovoort, steeds worden vermeld, zodat alfabetiseringspercentages per categorie kunnen worden berekend. Ten slotte is voor het schetsen van de ontwikkeling van alfabetisering ook de aanwezigheid van hetzelfde type bron over een langere termijn, bij voorkeur zonder onderbrekingen, noodzakelijk.

Bronnen om het alfabetiseringspeil van een totale bevolking te meten zijn voor de vroeg-moderne tijd zeer uitzonderlijk.⁴³ In Nederland is er geen enkele bron van die aard te vinden. Dat neemt niet weg dat er veel bronnen zijn waarin toch het grootste deel van de bevolking vertegenwoordigd is. Van Deursen heeft voor Graft onder andere de akten van de weeskamer gebruikt.⁴⁴ Omdat echtgenoten of voogden vaak namens hen tekenden, komen er maar weinig vrouwen in de weesboeken voor. Waarschijnlijk zijn daarnaast de meer bemiddelde dorpsbewoners ondervertegenwoordigd. Het omgekeerde is het geval met notariële akten zoals testamenten, verkoopakten enzovoort. Daarin figureren minder arme lieden en, alweer,

43. Als voorbeeld wordt wel de Engelse 'Protestation Oath' uit 1642 en de Test Oath uit 1723 genoemd. De Protestation Oath is echter niet universeel te noemen want die werd niet door vrouwen ondertekend. Een nadeel van beide bronnen is dat het gaat om momentopnames. Bovendien zijn volgens Cressy veel van de handtekeningenlijsten van de Protestation Oath verloren gegaan, nooit gemaakt, incompleet of door één en de zelfde persoon namens anderen ondertekend: Cressy, 'Literacy in pre-industrial England', 231; zie ook Schofield, 'The measurement of literacy', 318.

44. Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 131.

minder vrouwen. Testamenten hebben bovendien als belangrijk nadeel dat de opstellers vaak oud waren en soms ziek, slechtiend, of om een andere reden niet meer in staat een handtekening te zetten. Uit onderzoek is gebleken dat een deel van de op jonge leeftijd gealfabetiseerden hun lees- en vooral schrijfvaardigheid in de loop van hun leven weer verloren, doordat er bijvoorbeeld zelden een beroep werd gedaan op deze vaardigheden.⁴⁵

De Amsterdamse ondertrouwakten vormen de mooiste bron voor handtekeningenonderzoek in Nederland. Na de Reformatie was het huwelijk niet langer een sacrament, maar een burgerlijke aangelegenheid geworden. Volgens de Politieke Ordonnantie van 1580, waarin het huwelijksrecht was vastgelegd, zouden overal in de Republiek dergelijke ondertrouwregisters moeten zijn aangelegd.⁴⁶ Voor zover mij bekend zijn echter nergens de ondertrouwakten zo uitgebreid en consequent opgesteld, door bruid en bruidegom ondertekend en over zo'n lange periode, namelijk van 1578 tot 1810, bewaard gebleven. Het nadeel van de ondertrouwakten is vanzelfsprekend dat niet iedereen trouwde, en dat moeilijk is vast te stellen wie precies ongehuwd bleef en hoe groot de groep vrijgezellen was. Alle grotere steden in vroeg-modern Europa hadden een structureel vrouwenoverschot. Dit gold ook voor Amsterdam en vooral voor de vrouwelijke immigranten.⁴⁷ Daarnaast blijven ook alle immigranten buiten beeld die reeds getrouwd en wellicht met een heel gezin naar Amsterdam verhuisden. Een andere beperking van de ondertrouwakten als bron is dat ze voornamelijk de leeftijdscategorie van 20 tot 35 jaar beslaan zodat ze geen compleet beeld geven van de verschillen in lees- en schrijfvaardigheid naar leeftijd. Ten slotte hebben van begin af aan bepaalde groepen in de samenleving zich onttrokken aan de overheidsbepalingen aangaande het trouwen. Joden, doopsgezinden en wellicht ook andere *dissenters*, trouwden soms 'clandestien' in eigen kring.⁴⁸

45. Zie onder andere Houston, *Literacy in early modern Europe*, 146.

46. D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982) 114-119.

47. De sekseratio was in 1795 123, Lotte van de Pol beargumenteert dat er in de niet-joodse arme wijken drie volwassen vrouwen waren op elke twee mannen: L. van de Pol, 'The lure of the big city. Female migration to Amsterdam', in: E. Kloek, N. Teeuwen en M. Huisman (red.), *Women of the Golden Age. An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 73-81, aldaar 78-79.

48. In 1621 verordendeerde de stad alle in het geheim getrouwde doopsgezinden zich binnen drie maanden te melden om het huwelijk door de schepenen te laten 'legaliseren'. 126 paren meldden zich, helaas hoefden ze hun huwelijksakte niet meer te ondertekenen (DTB 1008). In 1622 werd een vergelijkbare verordening uitgevaardigd aan het adres van de 'Portugese natie'. L. van Nierop, 'De bruidegoms van Amsterdam van 1578 tot 1601', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 48 (1933) 337-359, aldaar 356. Joke Spaans schrijft dat rijke katholieken in Haarlem soms een afkoopsom betaalden aan de stad om zich thuis door een priester te kunnen laten trouwen. Of dat in Amsterdam ook gebeurde is mij niet bekend. Ik veronderstel echter dat zij zich wel eerst op het stadhuis lieten inschrijven in de ondertrouwregisters. Overigens kwam het volgens Spaans ook nog voor dat katholieken in de Zuidelijke Nederlanden gingen trouwen. J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* ('s-Gravenhage 1989) 117.

Tegenover al deze nadelen staat het voordeel dat de Amsterdamse ondertrouwakten over een hele lange periode bewaard zijn gebleven en dat ze een aantal relevante gegevens van de ondertekenaars bevatten zoals geslacht, leeftijd, geboorteplaats, adres en in de meeste gevallen het beroep van de bruidegom.

Het alfabetiseringsniveau van Amsterdam – 'Geschrift en Getal' van S. Hart

De enige gevens over het alfabetiseringsniveau in de Noordelijke Nederlanden in de vroeg-moderne tijd, met uitzondering van de cijfers van Van Deursen over Graft, zijn zoals gezegd afkomstig van een artikel van S. Hart over de bevolkingssamenstelling van Amsterdam op grond van ondertrouwregisters van 1601 tot 1800. Hart heeft gekeken naar demografische aspecten zoals de gemiddelde leeftijd waarop men trouwde, de beroepen van de bruidegoms, migratie en het alfabetiseringsniveau. Jammer genoeg zag hij in het pre-computer-tijdperk geen kans om al die gegevens aan elkaar te koppelen.

Tussen de demografische gegevens van Hart zijn drie reeksen cijfers te vinden die betrekking hebben op alfabetisering. Ten eerste heeft hij vier grote steekproeven gedaan naar het aantal ondertekenaars onder het totaal aantal huwendes (dat wil zeggen onder al diegenen die een eerste huwelijk aangingen) in de jaren 1630, 1660, 1680 en 1729/30. In die jaren konden respectievelijk 57, 64, 70 en 76 percent van alle mannen en respectievelijk 32, 37, 44 en 51 percent van alle vrouwen een handtekening zetten.⁴⁹ Ten tweede heeft Hart de alfabetiseringscijfers berekend van de huwelijkspartners afkomstig uit een aantal Nederlandse en een aantal Duitse en Noorse steden per 25-jarige perioden.⁵⁰ En tenslotte zijn voor het jaar 1780 de alfabetiseringscijfers per religieuze gezindte berekend.⁵¹

Met name over de betekenis van die tweede reeks, de alfabetiseringscijfers naar plaats van herkomst, is een aantal opmerkingen te maken. Een belangrijk kenmerk van de Amsterdamse bruiden en bruidegoms is dat minder dan de helft van hen geboren en getogen was in Amsterdam. Meer dan een kwart was zelfs van buiten de Republiek afkomstig.⁵² Nu is dat na-

49. Hart, 'Geschrift en getal', 131.

50. *Ibidem*, 178-179.

51. Geloofsvertuiging van de bruid en bruidegom wordt vanaf het jaar 1755 in de akten vermeld: *Ibidem*, 117, 131.

52. Van alle ondertrouwden tussen 1601 en 1800 was 48 procent in Amsterdam geboren, 24 procent elders in Nederland en 28 procent in het buitenland. *Ibidem*, 122.

tuurlijk niet van belang voorzover men de alfabetiseringsgraad wil kennen van de bevolking van de stad op dat moment (bijvoorbeeld om ze te vergelijken met cijfers van andere grote steden), maar wel als men op grond daarvan iets zou willen zeggen over het onderwijs in Amsterdam, over de mate waarin de stad opgeleide mensen voortbracht, met andere woorden: waar de oorzaak ligt voor toenemende alfabetisering. Daarom is het jammer dat Hart de alfabetiseringscijfers naar herkomst van de echtelieden heeft berekend voor een groot aantal steden binnen en buiten de Republiek, maar niet voor Amsterdam zelf als aparte plaats van herkomst.

De cijfers die hij wel heeft berekend voor die andere plaatsen hebben een beperkte waarde. Zoals Hart zelf al schrijft, zijn de aantallen afkomstig uit sommige steden te klein geweest om een betrouwbaar cijfer op te kunnen leveren. Inderdaad komen er onverklaarbare schommelingen voor in het alfabetiseringsniveau van een aantal plaatsen.⁵³ Ook heeft Hart alleen cijfers berekend voor de grootste plaatsen en wordt derhalve het verschil tussen stad en platteland niet zichtbaar. Ten slotte dient men zich te realiseren dat volstrekt niet duidelijk is in hoeverre deze migranten een dwarsdoorsnede vormden van de bevolking van de stad waar ze vandaan kwamen. Hoewel in de literatuur soms naar dit onderzoek wordt verwezen als bewijs voor de extreem hoge geletterdheid in de Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw, kan men er eigenlijk alleen informatie over migratie aan ontlelen. Het door Hart gevonden alfabetiseringsniveau van de migranten uit de steden van de Republiek was vaak hoger dan het Amsterdamse gemiddelde dat werd gevonden in de bovengenoemde steekproeven. In 1630 kon bijvoorbeeld 57 procent van alle bruidegoms een handtekening zetten terwijl van de bruidegoms afkomstig uit steden in Noord- en Zuid-Holland, Gelderland en Overijssel gemiddeld meer dan 70 procent kon tekenen in de periode 1625-1650. Andersom liggen de alfabetiseringscijfers van bruiden en bruidegoms uit steden in Sleeswijk-Holstein, Oost-Friesland en Nedersaksen soms een stuk lager dan het Amsterdamse gemiddelde.

In de ondertrouwregisters wordt veelal melding gemaakt van het beroep van de bruidegom (nooit van dat van de bruid). Aan de hand daarvan heeft Hart een overzicht gemaakt van de beroepsstructuur van de Amsterdamse bevolking voor de periode 1601-1700 per 25-jarige perioden.⁵⁴ Helaas zijn de gegevens over beroep, plaats van herkomst en schrijfvvaardigheid tijdens dat onderzoek op aparte reeksen telkaarten geturfd, zodat ze zich niet lenen om alsnog te worden gecombineerd.⁵⁵ Wel heeft Hart voor

53. Van de bruidegoms uit Almelo bijvoorbeeld kan tussen 1601 en 1625 55 procent tekenen, in de periode 1626-1650 81 procent (!), en in 1651-1675 47 procent: *Ibidem*, 178.

54. *Ibidem*, 176-177.

55. Deze 'telkaarten' en ander basismateriaal van 'Geschrift en getal' bevinden zich nog in het Amsterdams Gemeentearchief, Archief van Dr. S. Hart. 1911-1981, inv.nrs. 645-763.

de grootste steden het alfabetiseringsniveau van de meest voorkomende beroepen berekend. Welke dat zijn is verschillend per stad.⁵⁶ Ook hier gelden dezelfde nadelen als voor het onderzoek in het algemeen: de cijfers zijn weer niet berekend voor geboren Amsterdammers. Het betreft alleen immigranten afkomstig uit de grootste steden van iedere regio. De gegevens zijn voorts niet uitgesplitst naar periode of per jaar, maar beslaan de hele zeventiende eeuw. Er is echter een fluctuatie in de immigratie van bepaalde beroepen gedurende die periode. Veel kleermakers en textielarbeiders kwamen bijvoorbeeld in het eerste kwart van de eeuw terwijl de migratiepiek van bijvoorbeeld timmerlieden in de tweede helft van de zeventiende eeuw ligt, toen de grachtengordel werd volgebouwd. Aangezien het totale alfabetiseringsniveau gedurende de zeventiende eeuw geleidelijk steeg, zijn die cijfers per beroep dus niet onderling vergelijkbaar. In het geval van de kleermakers en de timmerlieden zou dat gunstig uitpakken voor de laatsten. Deze cijfers geven dus ook geen informatie over de ontwikkeling van het alfabetiseringsniveau van de diverse beroepsgroepen door de tijd heen. Een ander nadeel is tenslotte dat het per stad meestal gaat over heel kleine aantallen (soms nog geen twintig) en dat er voor de meest voorkomende beroepsgroep, namelijk de varensgezellen, geen cijfers zijn.

Aanzet tot nieuw onderzoek: geboren Amsterdammers en immigranten

De alfabetiseringscijfers van Hart waren slechts een bijproduct van zijn omvangrijke project voor het verzamelen van demografische gegevens. Op de vraag naar de spreiding van lees- en schrijfvaardigheid naar plaats van herkomst en beroep geven ze een onvolkomen antwoord. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in andere plaatsen binnen en buiten de Republiek zou nieuw licht kunnen werpen op het ontwikkelingsniveau van de Amsterdamse migranten uit die plaatsen. Hoe representatief voor de bevolking van Den Bosch waren de Bossenaren die in Amsterdam trouwden? En was Amsterdam ten tijde van haar economische bloei uitzonderlijk geletterd? Beroepen kunnen een indicatie zijn van sociaal-economische positie. Via de beroepenindexen die er dankzij Hart in het Amsterdamse gemeen-

56. Deze gegevens heeft Hart nooit zelf gepubliceerd maar te vinden in het archief Hart. 883, inv. nrs 646-719. Knotter en Van Zanden hebben deze gegevens gebruikt als indicatie voor de scholingsgraad van diverse beroepen: A. Knotter, en J.L. van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam in de 17e eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 403-431.

tearchief zijn gemaakt op de ondertrouwakten en de notariële archieven is het mogelijk per beroepsgroep handtekeningenonderzoek te doen.

Beide methoden zouden in de toekomst beproefd kunnen worden. In plaats daarvan leek het in eerste instantie zinvoller om middels vier beperkte steekproeven in de Amsterdamse ondertrouwakten uit de jaren 1585, 1600, 1650 en 1700, te bekijken wat nu precies de mogelijkheden zijn van die bron. Op basis van een andere rubricering van het materiaal (niet in de laatste plaats Amsterdam als plaats van herkomst) en een combinatie van gegevens over herkomst, beroep en schrijfvaardigheid, kunnen Harts alfabetiseringscijfers wellicht al worden aangevuld, toegelicht en genuanceerd.⁵⁷

Tabel 1. Alfabetisering naar plaats van herkomst: Amsterdam, Nederland en het buitenland: aantal akten en percentage handtekeningen

Bruidegoms Herkomst	1585		1600		1650		1700	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Amsterdam	171	54.4	77	70.1	83	71.1	131	74.0
Nederland excl. A'dam ¹	36	55.6	77	45.5	57	64.9	59	74.6
Buitenland	32	56.3	100	55.0	108	59.3	88	69.3
Totaal ²	240	55.0	256	56.6	255	63.9	285	73.0

Bruiden Herkomst	1585		1600		1650		1700	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Amsterdam	204	32.4	116	44.8	124	50.8	164	53.0
Nederland excl. A'dam ¹	18	16.7	68	25.0	48	43.8	55	65.5
Buitenland	18	38.9	68	45.6	83	21.7	64	29.7
Totaal ²	240	31.7	256	39.1	255	40.0	285	50.5

1 Volgens huidige grenzen.

2 Inclusief rubriek herkomst onbekend.

Bron: Ondertrouwakten, Gemeentearchief Amsterdam.

57. De steekproeven zijn samengesteld uit een systematische selectie van akten van het eerste huwelijk van zowel bruid als bruidegom, beiden wonend in Amsterdam. Bij de steekproef uit 1585 betekende dat de opname van alle akten die aan die criteria voldeden. Voor 1600 elke derde akte en voor 1650 en 1700 om en om elke achtste en negende akte om tot een steekproefgrootte van 500 personen te komen. Het leek niet zinvol om verder terug te gaan dan 1585 omdat in de eerste jaren niet alle gegevens consequent werden genoteerd. In het jaar van de eerste steekproef, 1585 is dat vergeleken met 1578 al sterk verbeterd, maar nog is van 68 van de 240 mannen het beroep niet vermeld. Volgens Van Nierop werden vooral van aanzienlijke personen uit bekende families minder gegevens opgeschreven. Het was algemeen bekend wie ze waren, wat ze deden en waar ze woonden. Het beroep van koopman en hoge ambten komen in de ondertrouwakten daarom weinig voor. Dit verklaart het relatief hoge alfabetiseringsniveau van de groep 'beroep onbekend'. Algemeen wordt verondersteld dat de plaats van herkomst die in de ondertrouwakten wordt vermeld de geboorteplaats is. In verschillende perioden is 'Amsterdam' niet expliciet vermeld als plaats van herkomst, of alleen zo nu en dan. In andere jaren staat er consequent 'van A'. Volgens van Nierop komt toch de meerderheid van hen, waarvan geen herkomstplaats is vermeld, uit Amsterdam: L. van Nierop, 'De bruidegoms van Amsterdam', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 49 (1934) 151, 329.

De percentages van alle ondertrouwd en die hun naam konden schrijven (zie de totaalcijfers in tabel 1), komen redelijk overeen met de uitkomsten van Hart. Zowel voor mannen als vrouwen laten ze een zeer gelijkmatige stijging zien tussen 1585 en 1700.

De belangrijkste aanvulling op de gegevens van Hart, zijn de afzonderlijke alfabetiseringscijfers voor de in Amsterdam geboren bruiden en bruidegoms en de immigranten. Het onderscheid naar herkomst, zoals in tabel 1 is gemaakt, laat een opmerkelijk verschil zien in de ontwikkeling van het alfabetiseringsniveau van beide groepen.

Zowel bij de in Amsterdam geboren mannen als de vrouwen vindt tussen 1585 en 1600 een zeer sterke stijging plaats van het alfabetiseringsniveau. In vijftien jaar tijd is het aantal mannen dat kan ondertekenen met ruim vijftien percent gestegen tegen slechts vier percent in de volgende honderd jaar, bij de vrouwen twaalf percent tegen ruim acht percent in de eeuw daarna.

Het alfabetiseringsniveau van mannen afkomstig uit de Republiek en de rest van Europa blijkt in 1600 enigszins achteruit te zijn gegaan⁵⁸ maar stijgt daarna om in 1700 op ongeveer hetzelfde niveau uit te komen als de 'Amsterdamse' mannen al in 1600 hadden bereikt.

De bruiden afkomstig uit de Republiek buiten Amsterdam lijken gestaag lees- en schrijfvaardigheid te hebben opgedaan om in 1700 het beter te doen dan de 'Amsterdamse' bruiden. Geïmmigreerde vrouwen afkomstig van buiten de Republiek maken na 1600 echter een sterke terugval door en eindigen in 1700 zelfs onder het niveau van 1585.

Deze grote verschillen in ontwikkeling van lees- en schrijfvaardigheid tussen 'geboren Amsterdammers' en immigranten roepen een groot aantal vragen op. Hoe komt het dat het alfabetiseringsniveau van de geboren Amsterdammers al in zo'n vroeg stadium steeg? Wat verklaart de trage toename van de lees- en schrijfvaardigheid bij de 'buitenlandse' immigranten, het verschil in ontwikkeling tussen mannen en vrouwen en het onderscheid tussen migranten van binnen en buiten de grenzen van de Republiek?

In het geval van de Amsterdamse bruiden en bruidegoms zijn verklaringen voor de sterke stijging van het alfabetiseringsniveau voor 1600 verbonden met de ontwikkeling van de onderwijsparticipatie in Amsterdam zelf en de factoren die daarop van invloed zijn geweest. Bij de immigranten wordt het verband met de onderwijssituatie in de plaats van herkomst daarentegen doorkruist door het migratieproces dat selectief is en bovendien onderhevig aan heel andere maatschappelijke ontwikkelingen. Zowel

58. Het gaat in de steekproef van 1585 wel om slechts 36 mannen afkomstig uit de Republiek, waardoor die cijfers ook toevallig aan de hoge kant kunnen zijn in verhouding tot die uit 1600. Het is daarom niet verantwoord daar conclusies aan te verbinden.

moment, aard en oorzaak van migratiebewegingen alsook sociale kenmerken van de migrant of migrantengroepen moeten worden betrokken in verklaringen voor de ontwikkeling van het alfabetiseringsniveau. Binnen het bestek van dit verhaal kan niet op elk van die aspecten zo uitvoerig worden ingegaan. Op basis van een verdere differentiatie van de uitkomsten van de steekproeven kunnen niettemin enkele uitspraken worden gedaan.

Immigranten

De cijfers die Hart gaf van de immigranten uit verschillende grotere steden in de Republiek, waren vaak aanzienlijk hoger dan het Amsterdamse gemiddelde. Volgens de gegevens van Hart kon al in de periode 1601-1625 70 percent of meer van de bruidegoms uit steden als Alkmaar, Haarlem, Dordrecht, Leiden, Rotterdam, Zutphen, Nijmegen, Arnhem, Harderwijk en Deventer een handtekening zetten, van de bruidegoms uit Den Haag zelfs 82 percent!⁵⁹ Op die manier is de indruk ontstaan van de zeer hoge geletterdheid van de Republiek in de zeventiende eeuw. Dat is niet helemaal ten onrechte maar wel enigszins overdreven, zo blijkt uit deze steekproeven. Behalve dat migranten in principe niet representatief hoeven te zijn voor de bevolking als geheel uit de plaats waar ze vandaan komen, blijkt nu ook dat de stedelingen van Hart in vergelijking met de rest van de immigranten uit de Republiek relatief hoog geschoold waren: terwijl het alfabetiseringspeil van de bruidegoms uit de steden volgens Hart al vanaf het begin van de zeventiende eeuw hoog was, namelijk rond de 70 percent, zijn in deze steekproeven de totaalcijfers voor immigranten uit de Republiek veel lager, namelijk slechts 45,5 percent in 1600 en bijna 65 percent in 1650. Op het eerste gezicht lijkt dit misschien een indicatie voor het verschil tussen stad en platteland. Afgaand op de enige alfabetiseringscijfers die we hebben van een dorp in de zeventiende eeuw, namelijk die van Van Deursen voor Graft, hoeft dat niet zo te zijn aangezien het alfabetiseringsniveau in Graft in de tweede helft van de zeventiende eeuw zo mogelijk nog veel hoger was.⁶⁰

De verklaring kan ook worden gezocht in de sociale samenstelling van de immigrantengroepen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was

59. Hart, 'Geschrift en getal', 178.

60. Op grond van de notariële akten uit de periode 1659-1705, gemiddeld 77,97% van de mannen en 43,74% van de vrouwen. De cijfers gebaseerd op de weesboeken zijn gek genoeg nog hoger. Het is moeilijk de representativiteit van de Grafise cijfers te beoordelen. Afhankelijk van de lokale situatie, bijvoorbeeld de aan- of afwezigheid van een schoolmeester kan de geletterdheid van de bevolking per dorp en per generatie sterk verschillen. Door de marktfunctie van Graft zal deze plaats meer 'schrijvers' hebben geteld dan kleinere dorpen in de buurt. Tenslotte is niet vast te stellen hoe representatief de notariële akten en weesboeken zijn die Van Deursen heeft gebruikt: Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 132.

het aandeel 'proletarische' beroepen onder de immigranten uit de Republiek veel hoger dan na 1650. De positie van varenslieden uit de kustprovincies werd bijvoorbeeld overgenomen door de grote aantallen varenslieden uit Scandinavië terwijl het relatieve aandeel van Noord-Nederlanders in diverse ambachtelijke beroepen toenam.⁶¹

De uitkomsten van deze steekproeven bevestigen ook in andere opzichten dat er een nauw verband bestaat tussen de herkomst van migranten, de beroepen die ze uitoefenen en hun relatieve geletterdheid. Met name de trage ontwikkeling van het alfabetiseringsniveau van buitenlandse bruidegoms en de terugval bij de buitenlandse bruiden na 1600 heeft te maken met de maatschappelijke positie en beroepssamenstelling van deze groep. De immigranten van buiten de Republiek bestonden in 1600 nog in meerderheid uit Brabantse en Vlaamse stedelingen die na de val van Antwerpen in 1585 successievelijk vertrokken. Veel van hen waren beter gesitueerde en relatief goed opgeleide protestanten.⁶² De immigranten die na 1600 uit het buitenland kwamen waren voor een steeds groter deel Duitsers en Scandinavirs. Zij kwamen in meerderheid terecht in de minder betaalde en laag geschoolde, havengebonden beroepen. Onder hen waren veel varenslieden. Van alle Noren die naar Amsterdam kwamen, was zelfs 85 percent varensgezel.⁶³

De rubricering naar herkomst in tabel 2, waarbij in navolging van Knotter en Van Zanden een onderscheid wordt gemaakt tussen kustgebieden en landstreken,⁶⁴ bevestigt dat beeld van beroepsgebonden migratie. Immigrantengroepen uit de kustprovincies konden minder vaak hun naam schrijven omdat zij veelal de lager geschoolde beroepen uitoefenden. Het cijfer wordt vooral gedrukt door de grote aantallen varenslieden. Het aandeel van alle varenslieden uit de steekproeven dat een handtekening kon zetten was in de jaren 1585, 1600, 1650 en 1700 respectievelijk ca. 26, 40, 43 en 66 percent. Vrouwen uit de kustgebieden van Scandinavië vonden vaak werk als dienstbode. Van de 21 Scandinavische bruiden in 1650 en 15 in 1700 kon er in beide jaren maar één haar naam schrijven. Op de varenslieden na zijn de beroepsgroepen echter te klein om er op grond van deze steekproeven alfabetiseringspercentages voor te berekenen.

Samenvattend kan worden gesteld dat de groei van de Amsterdamse bevolking na de Alteratie, van ongeveer 30.000 inwoners tot rond de 200.000 in 1670, voor een belangrijk deel werd veroorzaakt door de komst van migranten met een verhoudingsgewijs lage scholingsgraad. Dit heeft onge-

61. Knotter en Van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt', 416-417.

62. A. Knotter, 'Vreemdelingen in Amsterdam in de 17e eeuw: groepsvorming, arbeid en ondernemerschap', in: *Holland* 27 (1995) 219-235, aldaar 224-226.

63. *Ibidem*, 232.

64. Van Zanden en Knotter, 'Immigratie en arbeidsmarkt', 418.

Tabel 2. Alfabetiseringscijfers kustgebieden en landstreken: aantal akten en percentage handtekeningen

Bruidegoms		1585		1600		1650		1700	
Herkomst	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	
Amsterdam	171	54.4	77	70.1	83	71.1	131	74.0	
Kustgebieden excl. A'dam ¹	31	45.2	84	40.5	89	59.6	65	72.3	
Landstreken ²	12	66.7	52	53.8	50	74.0	64	70.3	
Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk ³	25	64.0	41	68.3	26	42.3	18	72.2	
Totaal ⁴	240	55.0	256	56.6	255	63.9	285	73.0	
Bruiden		1585		1600		1650		1700	
Herkomst	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	
Amsterdam	204	32.4	116	44.8	124	50.8	164	53.0	
Kustgebieden excl. A'dam ¹	9	0.0	48	20.8	78	25.6	49	34.7	
Landstreken ²	11	27.3	52	30.8	39	43.6	54	53.7	
Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk ³	16	43.8	36	61.1	14	14.3	16	56.3	
Totaal ⁴	240	31.7	256	39.1	255	40.0	285	50.5	

1 Groningen, Friesland, Noord- en Zuid-Holland, Zeeland, Oost-Friesland, Oldenburg, Hamburg, Bremen, Sleeswijk-Holstein, Groot Brittannië, Scandinavië en de kusten van de Oostzee

2 Drenthe, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant, Limburg, Overig Duitsland en Midden-Europa

3 In deze rubriek is ook een zeer klein aantal immigranten uit Zuid-Europa ondergebracht

4 Inclusief de rubriek herkomst onbekend

Bron: Ondertrouwakten, Gemeentearchief Amsterdam

twijfeld ook effecten gehad op het alfabetiseringsniveau van de groep 'geboren Amsterdammers' die natuurlijk in toenemende mate ging bestaan uit tweede en latere generaties migranten. Anders gezegd, met de bevolkingsaanwas veranderde ook de sociale samenstelling van de bewoners van de stad. Dat zou een verklaring kunnen zijn voor de stagnerende ontwikkeling van het alfabetiseringspeil van de 'Amsterdammers' na 1600. Over de maatschappelijke positie en eventuele sociale mobiliteit van de nakomelingen van de grote aantallen anonieme 'arbeidsmigrant' uit met name de Republiek, de Zuidelijke Nederlanden, Duitsland en Scandinavië is echter vrijwel niets bekend. Het is voorsnog de vraag in hoeverre kinderen van immigranten op het gebied van bijvoorbeeld scholing en beroepskeuze verschilden van kinderen van in Amsterdam geboren ouders. Dergelijke vragen moeten blijven liggen voor toekomstig onderzoek naar immigranten in Amsterdam.

Bijbellezen of boekhouden. Waarom het alfabetiseringsniveau van de 'geboren Amsterdammers' steeg tussen 1585 en 1600

Net als hun collega's in Italië in de Renaissance en Zuid-Duitsland ten tijde van economische bloei, beschreven door Spufford, kregen de burgemeesters van Amsterdam in de tweede helft van de vijftiende eeuw al klachten van ouders over het religieuze karakter van het onderwijs op de stadsscholen van de Oude- en de Nieuwezijde. Meer rekenen en talen en minder 'sang en andere ceremonie' was het verzoek. In 1539 ging het stadsbestuur daar eindelijk op in en stelde het een meester aan voor rekenen en 'oosterse brieven' schrijven.⁶⁵ Particuliere scholen, bijscholen genaamd, waren aanvankelijk verboden omdat de twee stadsscholen niet alleen afhankelijk waren van het schoolgeld, maar de beide parochies waar ze toe behoorden ook van de leerlingen voor de koorzang in de kerk. In de loop van de zestiende eeuw werd het bezoek aan bijscholen in beperkte mate toegestaan, op voorwaarde dat het schoolgeld aan de parochiescholen toch werd voldaan. Sindsdien vestigden zich in de stad diverse Franse schoolmeesters en groeide het aanbod aan onderwijs dat op de handel was gericht.⁶⁶

Ongetwijfeld zijn er zo meer kwalitatieve indicaties te vinden voor een toenemende behoefte op de arbeidsmarkt aan vaardigheden als lezen, schrijven en rekenen. In hun verzoek aan de burgemeesters in 1663 om een weeshuis te mogen bouwen, gebruikten de regenten aalmoezeniers onder meer het argument dat de kinderen bij de particulieren waar ze waren uitbesteed onvoldoende naar school gingen:

'Wert oock bevonden dat het meestendeel van de kinderen qualijck tot kennisse van het leesen en schrijven comen, alsoo zy nu maer daeghs een uir off minder leeren, dat haer seer schadelijck is. Indiense tot perfectie van haer ambacht comen hebben geen capaciteit vant geen datse maken coopen off vercoopen, notitie te houden, en als dan van jonghe op heele dagen 't school souden gaen en onderweesen worden'.⁶⁷

Blijkbaar werd er belang gehecht aan het onderwijs. Religieuze motieven komen daarbij niet ter sprake. Lees- en schrijfvaardigheid werden onontbeerlijk geacht voor het verdienstelijk uitoefenen van een ambacht.

De economische expansie van Amsterdam heeft het onderwijsaanbod doen groeien, terwijl de stijgende welvaart maakte dat steeds grotere groepen het zich konden permitteren kinderen naar school te laten gaan in plaats van zo vroeg mogelijk aan het werk. De toenemende geletterdheid van de in Amsterdam opgegroeide bruiden en bruidegoms al vóór 1600

65. J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* 8 delen (Amsterdam 1879-93) deel V, 444.

66. *Ibidem*, 442-450; Zie ook M. van Doorninck en E. Kuijpers, *De geschoolde stad. Onderwijs in Amsterdam in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1993) 25-39.

67. Archief van de aalmoezeniers, inv.nr. 8, Memorie m.b.t. oprichting weeshuis, z.j., 2v.

kan kennelijk worden toegeschreven aan de groei en economische expansie van de stad die gelijktijdig is ingezet. Toch geven de resultaten van de steekproeven de indruk dat er ook in de zestiende eeuw meer redenen waren om naar school te gaan dan alleen economische. Aanleiding voor vragen geven ten eerste de stijging van het alfabetiseringsniveau van de bruiden, ten tweede de ontwikkeling van de kwaliteit van de handtekeningen en tenslotte de verschillen tussen het alfabetiseringspercentage van de ingeschrevenen in de boeken van de kerk versus die van de pui.

Vrouwelijke geletterdheid

Meisjes gingen niet zo vaak naar school als jongens. Recent onderzoek naar de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt in de vroeg-moderne tijd, wijst uit dat voor grote groepen vrouwen lees- en schrijfvaardigheid van praktisch nut moet zijn geweest in het dagelijks leven, bijvoorbeeld voor het uitoefenen van hun beroep. Toch werd schoolgaan voor meisjes veel minder noodzakelijk geacht dan voor jongens. Dat blijkt uit opvoedkundige literatuur uit die tijd, uit de roosters van de weeshuizen, maar ook uit het feit dat de officiële stadsscholen niet voor meisjes toegankelijk waren.⁶⁸

Onder invloed van de Reformatie en de Contrareformatie is het aanbod van elementair onderwijs voor meisjes iets bijgetrokken, met name door de groei van het catechisatie-onderricht. Elementaire leesvaardigheid om de Bijbel te kunnen lezen werd in protestantse kringen aanbevolen voor het leiden van een godsvruchtig leven en om de taak van opvoedster naar behoren te kunnen vervullen. Ouders deden er in die opvatting goed aan om ook hun dochters gedurende enige tijd naar school te laten gaan. Of daar in alle lagen van de bevolking ook gehoor aan is gegeven is een tweede. Meisjesonderwijs was en bleef bij uitstek een luxe. Geleerde vrouwen uit de vroeg-moderne periode, waren bijna allemaal afkomstig uit rijke milieus. Vaak profiteerden ze van het onderwijs van huisonderwijzers die voor hun broers waren aangesteld.

Vergeleken met vrouwen van andere religieuze gezindten was het alfabetiseringsniveau van protestantse vrouwen in het begin van de achttiende eeuw niettemin veel hoger.⁶⁹ De vraag is of de hele vroege stijging (voor 1600) van de lees- en schrijfvaardigheid van de in Amsterdam geboren bruiden ook al aan de effecten van protestantisering kan worden toegeschreven. De 'refor-

68. Meisjes waren aangewezen op huisonderwijs of zogenaamde 'bijscholen' van particuliere schoolhouders of -houdsters. Waarschijnlijk gingen meisjes wel in de leer bij naaisters of breisters die tegen betaling handwerkondericht combineerden met wat elementair onderwijs. Zie voor een overzicht van zeventiende-eeuwse schooltypen in Amsterdam, Van Doorninck en Kuijpers, *De geschoolde stad*.

69. Met name bij de vrouwen is bij de cijfers van Hart uit 1780 een groot onderscheid tussen het percentage van de protestanten en de joodse en katholieke vrouwen. Calvinisten 69, lutheranen 65, katholieken 53, joden 31, en overigen 80 procent: Hart, 'Geschrift en getal', 131.

matie van het dagelijks leven' wordt meestal verondersteld zich sterk vertraagd te hebben voltrokken en bovendien beperkt te zijn gebleven tot een relatief kleine groep. Anderzijds lijken economische ontwikkeling en stijgende welvaart onvoldoende verklaring voor de toenemende vrouwelijke geletterdheid in het licht van de rol die vrouwen in het economisch leven was toebedacht. Er moeten zich ten tijde van, of voorafgaand aan, de eerste fase van protestantisering al een aantal culturele veranderingen hebben voltrokken ten gunste van de geestelijke opvoeding van meisjes.

Passieve en actieve geletterdheid

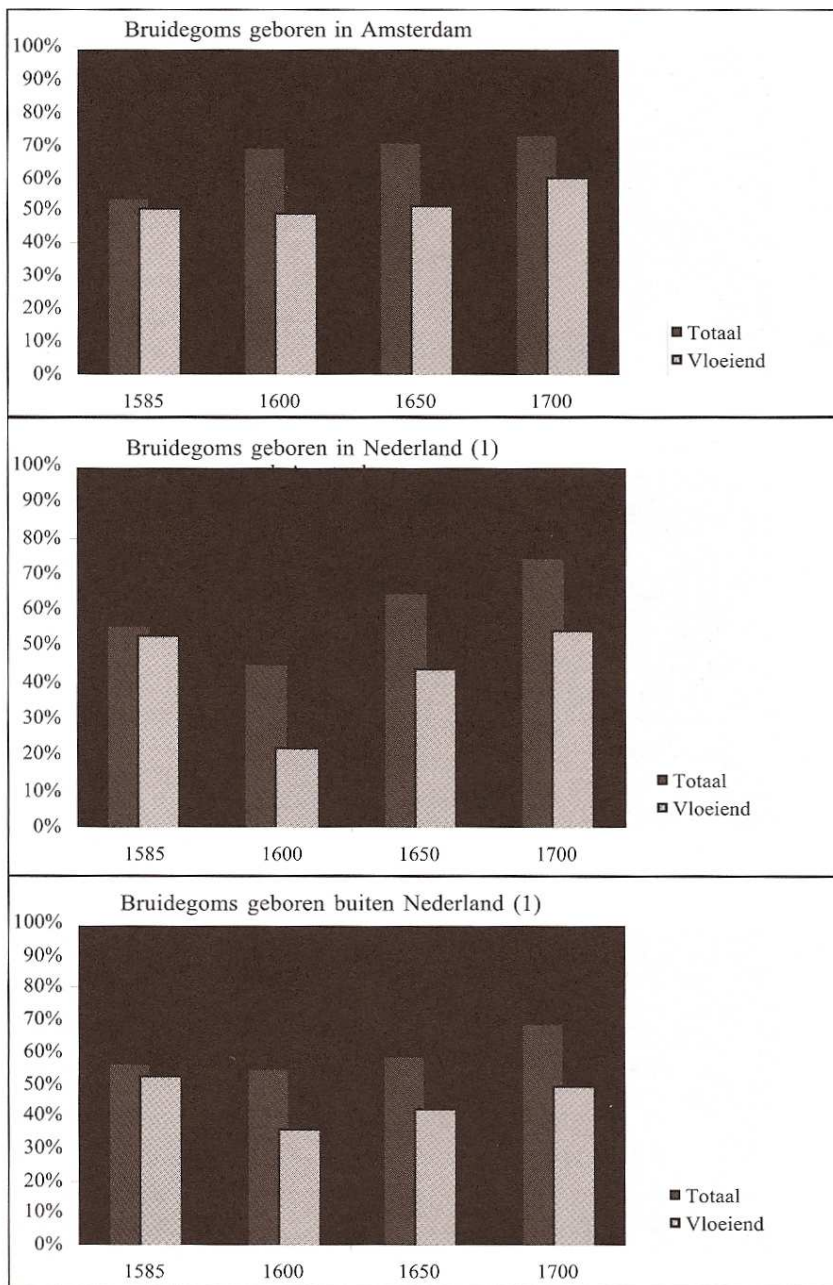
Bij het invoeren van de gegevens uit de ondertrouwakten is bij wijze van experiment een onderscheid gemaakt in de kwaliteit van de ondertekeningen.⁷⁰ In grafiek 1 en 2 zijn de percentages mannen en vrouwen van wie de handtekening vloeiend is geschreven, vergeleken met het totale aandeel handtekeningen. De achterliggende gedachte is dat een regelmatig of vloeiend handschrift reden is om aan te nemen dat de betreffende persoon vaak schrijft. De andere ondertekenaars hebben op school na het lezen ook schrijven geleerd maar zijn er duidelijk niet erg bedreven in geraakt. Blijkbaar hoeven ze in het dagelijks leven niet vaak iets op te schrijven. Van een duidelijk praktisch (economisch) belang van hun schrijfvaardigheid is blijkbaar geen sprake.

Natuurlijk is dit criterium niet te objectiveren. Juist geroutineerde schrijvers kunnen een bijna onleesbaar handschrift ontwikkelen. Een ander kan in het prachtige schoonschrift van school wellicht geen letter meer dan zijn eigen naam spellen. Een ongemakkelijke houding of de geladenheid van het moment: getuigen, een secretaris en commissarissen die allemaal meekijken, kunnen ook de oorzaak zijn van bibberige letters. De toekenning van kwalificaties van de ondertekeningen is weliswaar subjectief, maar toch zo consequent mogelijk gebeurd. Hoewel de absolute cijfers niet al te serieus moeten worden genomen, is er wel iets af te leiden uit de door de jaren heen veranderende verhouding tussen het aantal 'echte schrijvers' en de 'gelegenheidsschrijvers'.

Heel opvallend is dat de spectaculaire stijging van het alfabetiseringspercentage tussen 1585 en 1600 voor zowel mannen als vrouwen voor een belangrijk deel wordt gekenmerkt door een toenemende 'passieve' gelet-

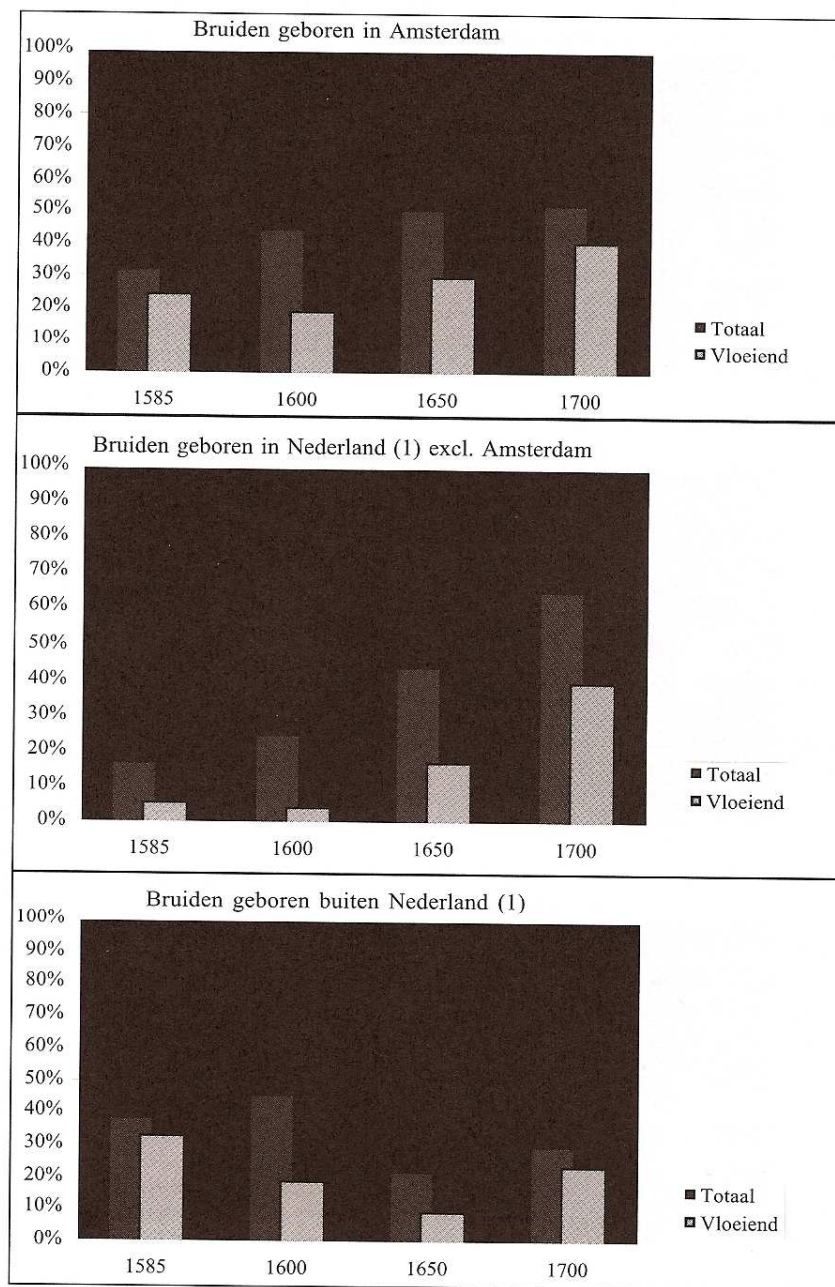
70. In de handtekeningen en merken werden vijf kwaliteiten onderscheiden: 1. de handtekening van iemand die vaker schrijft: vloeiend, regelmatig en aan elkaar; 2. een handtekening van een persoon die niet vaak of zelden schrijft: houterig en/of los, maar wel leesbaar en volledig; 3. de hantepootjes van iemand die nooit schrijft: er staan wel letters maar slechts een paar, onleesbaar en geen complete naam. Dan zijn er ook nog twee soorten merken: 4. merken die vaker door de ondertekenaar worden gebruikt en waar wel een letter of een symbool in is te herkennen (komt erg weinig voor) en 5. kruisjes en krabbels. Dit is een vereenvoudigde versie van het schema van Parker, aangepast aan de ondertekeningen zoals die voorkomen in de Amsterdamse ondertrouwakten. Parker, 'An educational revolution?', 213.

Grafiek 1. Kwaliteit van de handtekeningen van de bruidegoms. Het totale alfabetiseringspercentage afgezet tegen het aandeel 'echte schrijvers'

(1) Hierbij zijn de huidige nationale grenzen gehanteerd.
Bron: Ondertrouwakten, Gemeentearchief Amsterdam.

Grafiek 2. Kwaliteit van de handtekeningen van de bruiden. Het totale alfabetiseringspercentage afgezet tegen het aandeel 'echte schrijvers'

(1) Hierbij zijn de huidige nationale grenzen gehanteerd.
Bron: Ondertrouwakten, Gemeentearchief Amsterdam.

terdheid, zelfs gedeeltelijk ten koste van de schrijfvaardigheid. Terwijl in absolute zin het alfabetiseringsniveau stijgt, dat van de bruidegoms van 55 naar circa 57 percent en dat van de bruiden van circa 32 naar 39 percent, neemt de schrijfvaardigheid af met ruim 15, respectievelijk bijna 10 percent. Het verschil tussen actieve en passieve geletterdheid blijft voor zowel mannen als vrouwen gedurende de hele zeventiende eeuw groot, al neemt het tussen 1650 en 1700 weer iets af.

Blijkbaar was het kunnen schrijven niet altijd van doorslaggevend belang bij overwegingen om de school te verlaten en aan het werk te gaan. Aangezien het praktisch nut voor hun toekomstige beroepsuitoefening van alleen leesvaardigheid niet evident is, stuurden ouders hun kinderen blijkbaar niet uitsluitend daarom naar school.

Kerk en pui

Een laatste reden voor argwaan ten aanzien van zuiver 'economische' verklaringen voor de toename van lees- en schrijfvaardigheid, is het zeer grote onderscheid in alfabetiseringsniveau dat werd aangetroffen tussen de ondertekenaars van de ondertrouwregisters van de kerk en die van de pui, zie tabel 3. Wat verklaart dit verschil?

Na de Alteratie van Amsterdam in 1578 moesten alle aanstaande echtelieden zich voortaan laten inschrijven in de ondertrouwboeken door de stedelijke commissarissen van huwelijkse zaken. Daarmee verzochten ze dan tegelijkertijd om de openbare 'uytroepinghen' van hun voorgenomen huwelijk vanaf de kansel van de Oude, de Nieuwe of de Waalse Kerk of vanaf de pui van het stadhuis. Als na drie afkondigingen op zondagen er geen beletselen bleken voor het huwelijk, kon het worden bevestigd door weer dezelfde commissarissen, door een notaris, of door de gereformeerde predikant. De meerderheid koos voor de laatste mogelijkheid. In de ondertrouwregisters van de kerk staat iedereen die trouwde in de Gereformeer-

Tabel 3. Alfabetiseringsniveau in de ondertrouwregisters van de kerk en de pui: aantal akten en percentage handtekeningen

Bruidegoms	1585		1600		1650		1700	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Kerk	178	47.2	210	51.0	209	58.9	210	71.0
Pui	62	77.4	46	80.4	46	87.0	75	78.7
Totaal	240	55.0	256	56.6	255	63.9	285	73.0
Bruiden	1585		1600		1650		1700	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Kerk	178	26.4	210	35.2	209	34.4	210	51.0
Pui	62	46.8	46	56.5	46	65.2	75	49.3
Totaal	240	31.7	256	39.1	255	40.0	285	50.5

Bron: Ondertrouwakten, Gemeentearchief Amsterdam

de Kerk, inclusief de Engelse en Waalse Kerk. Waarschijnlijk bevonden zich daaronder echter ook lutheranen en katholieken. In de boeken van de pui werden de voorgenomen huwelijken ingeschreven van verschillende groepen dissenters zoals remonstranten en doopsgezinden alsook van lutheranen, katholieken en joden.⁷¹

De vraag is nu wat het bepalende onderscheid was tussen die twee categorieën: sociaal-economische of religieuze kenmerken. Op grond van het onderscheid tussen de inschrijving van de akte in het boek van de pui of de kerk kunnen geen uitspraken worden gedaan over de gezindte van de echtelieden. Alleen globaal kan worden gesteld dat de meerderheid van de ondertrouwdenden in de boeken van de kerk, gereformeerd waren, terwijl in de boeken van de pui 'veel' niet-gereformeerden en dissenters zijn ingeschreven. Wel is het zo dat inschrijving in de boeken van de pui het gevolg was van een afwijkende en daarom wellicht actievere keuze voor een specifieke geloofsrichting. Dat zou kunnen betekenen dat het hoge alfabetiseringsniveau van deze groep verband houdt met hun religieuze overtuiging. Een tegenargument zou zijn dat we hier te maken hebben met een maatschappelijke elite.

Om dat laatste te toetsen is gekeken naar het verschil in beroepssamenstelling tussen de beide categorieën. Hoewel elke hiërarchische indeling van beroepen op basis van een verondersteld verband met maatschappelijke positie problematisch is, zijn in tabel 4 de bruidegoms grofweg ingedeeld in twee beroepscategorieën. In de categorie 'proletarische' beroepen wordt om sociaal-economische redenen het hoogste aandeel analfabeten verwacht. Als het hoge alfabetiseringsniveau in de boeken van de pui inderdaad te maken heeft met de sociaal-economische positie van de bruidegoms dan moeten in de boeken van de pui meer geschoolde beroepen voorkomen. Een andere voorwaarde is dat het alfabetiseringspercentages van de 'proletarische' bruidegoms in beide boeken ongeveer gelijk zijn, en die van de categorieën ambachtelijke beroepen eveneens.

Uit tabel 4 blijkt dat de 'proletarische' beroepen inderdaad ondervetgenwoordigd zijn onder de bruidegoms in het register van de pui. Het verschil in opleidingsniveau tussen de twee groepen houdt dus in zekere mate verband met een verschil in sociaal-economische samenstelling. Toch is het onderscheid in beroepssamenstelling niet groot genoeg om het verschil in alfabetiseringsniveau volledig te verklaren.⁷² Ook binnen de twee beroepscategorieën blijken de alfabetiseringscijfers in de twee registers

71. Pas vanaf 1755 werd in de akten de gezindte van de bruid en bruidegom systematisch vermeld. Hart, 'Geschrift en getal', 115-117; L. van Nierop, 'De bruidegoms van Amsterdam van 1578 tot 1601', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 48 (1933) 337-359.

72. In beide beroepscategorieën kunnen de bruidegoms in de boeken van de pui vaker schrijven dan zou mogen worden verwacht op basis van het alfabetiseringspercentage van de totale populatie.

Tabel 4. Beroepensamenstelling van de bruidegoms in de boeken van de pui en de kerk en het alfabetiseringsniveau per categorie in de jaren 1585, 1600, 1650 en 1700

Beroepscategorie	Kerk				Pui			
	Aantal akten	%	Aantal handtekeningen	%	Aantal akten	%	Aantal handtekeningen	%
1585								
Proletarisch ¹	52	29	21	40	6	10	4	67
Ambachtelijk/geschoold ²	126	71	63	50	56	90	44	79
Totaal	178		84	47	62		48	77
1600								
Proletarisch ¹	77	37	26	34	15	33	10	67
Ambachtelijk/geschoold ²	133	63	82	62	31	67	27	87
Totaal	210		108	51	46		37	80
1650								
Proletarisch ¹	71	34	30	42	2	4	2	100
Ambachtelijk/geschoold ²	138	66	93	67	44	96	38	86
Totaal	209		123	59	46		40	87
1700								
Proletarisch ¹	58	28	38	66	20	27	12	60
Ambachtelijk/geschoold ²	152	72	111	73	55	73	47	86
Totaal	210		149	71	75		59	79

1 Deze term is ontleend aan Knotter en Van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt', 414; Hieronder vallen alle beroepen waarvoor geen scholing of leertijd is vereist en die meestal niet als zelfstandig ambacht beoefend worden; In deze steekproeven ging het om arbeiders, diverse soorten dragers, slepers, slouwers, stratemakers, opperlieden, lijndraaiers, teerwerkers, droogscheerders, kaarders en twijners, varenslieden en soldaten.

2 Inclusief de bruidegoms waarvan geen beroep werd genoteerd. Dit kwam vooral in 1585 nog veel voor (41 in het boek van de Kerk, 28 in dat van de Pui). Bij deze groep was het alfabetiseringsniveau het hoogst Volgens Van Nierop werd juist van kooplieden en leden van vooraanstaande families het beroep niet vermeld. In tegenstelling tot Knotter en Van Zanden is hier geen onderscheid gemaakt tussen ambachtelijke en specialistische beroepen. Dit zijn dus alle overigen beroepen.

Bron: Ondertrouwakten, Gemeentearchief Amsterdam.

sterk afwijkend te zijn: 65 percent van de varenslieden, arbeiders en sjouwers uit de boeken van de pui kon een handtekening zetten tegen slechts 45 percent van hun collega's in de boeken van de kerk.

De indeling in beroepsgroepen is vrij grof, de tijdspanne aan de grote en de aantallen in de boeken van de pui wat aan de kleine kant, om aan deze gegevens definitieve conclusies te verbinden. Wel kan worden aangenomen dat het grote verschil in alfabetiseringsniveau tussen de kerk- en puiregisters niet alleen te maken heeft met verschillen in sociaal-economische positie maar ook met culturele of religieuze verschillen. Zelfs de 'gewone' varensgezellen in de boeken van de pui, behoorden blijkbaar tot een andere culturele groep.

Conclusie

Aan zowel het verloop van het alfabetiseringsproces als de praktijk van het lezen en schrijven in de Republiek is tot op heden betrekkelijk weinig aandacht besteed in de Nederlandse geschiedschrijving. Een goede reden is daar niet voor te bedenken. Zowel de vraag naar omvang, ontwikkeling en spreiding van lees- en schrijfvaardigheid als kwalitatieve vragen naar de maatschappelijke functie ervan lijken wezenlijk voor (cultuur)historici die zich verdiepen in de vroeg-moderne samenleving. Wie leerde lezen en/of schrijven, wanneer, waar, hoe en waarom? En wat waren de toepassingen van die vaardigheden: wat werd er gelezen en geschreven en in welke context? Wat betekende het om analfabeet te zijn? De spreiding en functie van lees- en schrijfvaardigheid bepalen mede de omvang van culturele circuits, de reikwijdte van geschreven literatuur, ideeën, normen en waarden, de toegankelijkheid van kennis en informatie, en de mentale veranderingen die 'verschriftelijking' op individueel en collectief niveau teweeg brengt.

Aangaande het kwantitatieve aspect is het verwonderlijk dat al zo lang genoeg wordt genomen met de beperkte gegevens die in de jaren zeventig voor Amsterdam zijn verzameld in het project van de archivaris Hart. Behalve dat Amsterdam nooit representatief is geweest voor de rest van Nederland, zeggen deze cijfers ook weinig over maatschappelijke spreiding van lees- en schrijfvaardigheid binnen de stad en geven ze een eenzijdig beeld doordat geen onderscheid is gemaakt tussen geboren Amsterdammers en immigranten en doordat ze de aandacht vooral vestigen op immigranten afkomstig uit de grootste steden van de Republiek. Toch bieden juist de unieke Amsterdamse ondertrouwakten de mogelijkheid een gedifferentieerder beeld te scheppen. Maar ook elders in Nederland zijn met wat creativiteit bronnen te vinden die zich lenen voor handtekeningenonderzoek, zo heeft met name Van Deursen aangetoond voor Graft.

Dit onderzoek laat zien dat zelfs op basis van kleine steekproeven het bestaande beeld al kan worden genuanceerd. Door in kwantitatief onderzoek alle variabelen te betrekken die in een bron zijn te vinden, krijgen alfabetiseringscijfers onmiddellijk meer inhoud en betekenis. Alfabetisering is geen lineair en eenduidig proces maar moet voorzover mogelijk worden gedifferentieerd naar geslacht, maatschappelijke positie, plaats, tijd, en omstandigheden, religie, herkomst en leeftijd.

Voor Amsterdam kunnen aan de hand van deze nieuwe gegevens twee conclusies worden getrokken. Ten eerste blijkt de herkomst van de bruiden en bruidegoms een belangrijke onderscheidende factor. Alfabetiseringscijfers zouden kunnen worden gezien als een kwalificatie van de immigranten die zich gedurende verschillende perioden in de stad

vestigden.⁷³ Het alfabetiseringspeil van met name de grote aantallen Gelderse, Groningse, Friese, Duitse, Zuid-Nederlandse en Scandinavische immigranten, die werk vonden op zee, in de havens, op scheepswerven en lijnbanen, als dienstbodes, in de bouw en in de textielnijverheid, was aanvankelijk een stuk lager dan dat van de in Amsterdam geboren bevolking. Dat het alfabetiseringsniveau van de Amsterdammers in de loop van de zeventiende eeuw niet meer spectaculair steeg, moet in verband worden gebracht met de veranderende sociale samenstelling van de sterk toegenomen bevolking. Het zou interessant zijn om te weten of de kinderen van immigranten in hun opleidingsniveau zich nog onderscheidden van kinderen van Amsterdamse ouders (dat zelfde geldt overigens ook voor andere sociaal-economische en culturele kenmerken), maar de tweede generatie is in de ondertrouwakten niet meer als zodanig herkenbaar en moest bij dit onderzoek buiten beschouwing worden gelaten.

Een tweede conclusie van dit onderzoek is dat elke eenzijdig sociaal-economische of religieus-culturele verklaring voor het alfabetiseringsproces een simplificatie inhoudt van de werkelijkheid. De sterke stijging van het alfabetiseringspeil van de in Amsterdam geboren en opgegroeide bevolking al in de zestiende eeuw was niet te danken aan actieve bemoeienis van de Kerk met het onderwijs of enige vorm van druk uitgeoefend door de stedelijke overheid. Toch geven resultaten van de steekproeven in de ondertrouwakten aanleiding om te concluderen dat de aantrekkingskracht van elementair onderwijs (niet alleen) werd veroorzaakt door de vraag naar lees- en schrijfvaardigheid op de arbeidsmarkt. Dit blijkt onder meer uit het eveneens toenemende alfabetiseringsniveau van vrouwen en van de bruidegoms in ongeschoolde beroepen, de sterke 'passieve' alfabetisering in de loop van de zeventiende eeuw en uit het feit dat de ondertrouwdten in de boeken van de pui, die zouden kunnen worden aangemerkt als actieve gelovigen van diverse gezindten, een hoger alfabetiseringsniveau bereikten dan de 'massa', terwijl deze groep wat betreft sociaal-economische samenstelling navenant niet zo sterk afwijkend leek te zijn.

Tenslotte kan worden opgemerkt hoe weinig we eigenlijk weten van de functie en praktijk van het lezen en schrijven in de Republiek. Kwalitatief onderzoek kan meer inzichten in oorzaken, verloop en effecten van alfabetisering opleveren. Het lopend onderzoek naar de spreiding en receptie van teksten en literatuur, onder meer op basis van boedelbeschrijvingen,

73. Zo worden ze ook vaak gebruikt, echter niet altijd even weloverwogen. Al en Lesger onderscheiden bijvoorbeeld een 'sociaal-economische bovenlaag' onder de Antwerpse migranten op basis van de vraag of *beide* partners konden tekenen. Daarmee hanteren ze ten eerste impliciet vrouwelijke geletterdheid als norm, wat m.i. verantwoording behoeft, en tweede gaan ze er vanuit dat het wel of niet kunnen tekenen van die vrouwen alleen afhankelijk was van sociaal-economische factoren. N. Al en C. Lesger, "'Twee volken [...] besloten binnen Amstels wallen'? Antwerpse migranten in Amsterdam omstreeks 1590", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 21 (1995) 129-144, aldaar 139.

vormt daarvan een belangrijk aspect maar beslaat slechts één van de vele maatschappelijke functies van lezen en schrijven. De bureaucratisering van overheid en instellingen, de ontwikkeling van het rechtsstelsel, de organisatie van het economisch leven kunnen niet los worden gezien van het alfabetiseringsproces, net zomin als de ingrijpende veranderingen van het geestelijk leven.